

Grygier, Tadeusz

Źródła archiwalne do dziejów Prus Wschodnich okresu nazistowskiego

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 545-587

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE DO DZIEJÓW PRUS WSCHODNICH OKRESU NAZISTOWSKIEGO

UWAGI WSTĘPNE

Zasób źródłowy Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Olsztynie dla okresu nazistowskiego wykazuje znaczne luki. Stąd jednym z głównych zadań archiwisty winno być wypełnienie tych luk. W związku z tym Olsztyńskie Archiwum począwszy od 1950 r. podjęło zadania dokumentacyjne — czynności techniczne dokumentacji oraz działalność dokumentacyjną¹. Dla wykonania tych zadań starano się rozwiązać cztery zasadnicze sprawy organizacyjne Archiwum: 1) aktywnej działalności dokumentacyjnej, umożliwiającej skorygowanie jednostronności różnych grup archiwalii; 2) ujęcia i zebrania możliwie wszystkich druków nazistowskich oraz opozycji nazistowskiej; 3) scentralizowania rozproszonego materiału, wreszcie 4) zmian przepisów o udostępnianiu archiwaliów. Olsztyńskie Archiwum częściowo zadania te wypełniło; niemniej jest jeszcze wiele spraw wymagających organizacyjnego rozwiązania i ujęcia.

Z uwagi na stan bazy źródłowej do okresu 1933—1945 znajdującej się w Archiwum Olsztyńskim informacja niniejsza ujęta została przy uwzględnieniu dwóch aspektów: I. Ogólnej sytuacji źródłowej do omawianego okresu; II. Omówienia poszczególnych grup zespołów archiwalnych (informacja archiwalna).

Ujęcie dokumentacyjne wydaje się konieczne z uwagi na istniejące w Archiwum Olsztyńskim zbiory dokumentacji współczesnej oraz na fakt znacznych zaniedbań biurowości i zarządu aktami w administracji nazistowskiej. Zaniedbania te uzewnętrz-

¹ T. Grygier, *Dokumentacja współczesna województwa olsztyńskiego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1964, z. 4, ss. 520—530 oraz M. Wolf i H. Schmitz, *Quellen zur Geschichte der Jahre 1930—1950 in den Archiven — Überlieferungslücken — Ergänzungsmöglichkeiten*, Der Archivar, 1969, H. 2, ss. 129—136. Dotychczas nie przedstawiono w literaturze polskiej pełnej informacji o zasobie archiwalnym dotyczącym Prus Wschodnich w ich tradycyjnych granicach oraz z włączonymi do nich obszarami okupowanej Polski. Wydany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych (*Archiwalny Biuletyn Informacyjny — Materiały archiwalne z okresu II wojny światowej*, Warszawa 1956, ss. 216 ogranicza się do informacji (na s. 164) o trzech zespołach archiwalnych dotyczących Prus Wschodnich oraz (na s. 201) o trzech zespołach dotyczących rejencji białostockiej. Drobne informacje podawane w opracowaniach dotyczących zagadnień Prus Wschodnich, ograniczają się jednakże do ogólnej charakterystyki zbiorów archiwalnych, przede wszystkim podstawowego zbioru do historii Prus Wschodnich do 1939 r. reprezentującego polski punkt widzenia, jakim jest zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie, przechowywany w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ostatnio taką ogólną charakterystykę podał we wstępie C. Ma d a j c z y k, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1, ss. 10—12.

niąją się przede wszystkim w tytulaturze akt i woluminów. Otóż tytuły woluminów aktowych nie odpowiadają zawartości treściowej pism w nich zawartych. Często pod niepozornymi, nic nie znaczącymi tytułami znajdują się ważne materiały; ale i odwrotnie, zdarzają się fakty, że wiele mówiący tytuł aktu czy fascykułu nie zawiera żadnych istotnych materiałów, albo poszczególne pisma dotyczą zupełnie innej sprawy. Wewnętrzne wymieszanie jednostek archiwalnych jest dość znaczne.

I. OGÓLNY STAN ZASOBU AKTOWEGO ADMINISTRACJI PAŃSTWOWEJ, WOJSKOWEJ, PARTYJNEJ (NSDAP) I INNYCH ORGANIZACJI

Znaczne luki źródłowe w zasobie aktowym okresu 1933—1945 wynikły z wielu różnych przyczyn. Do najbardziej widocznych należy przede wszystkim rozproszenie materiałów archiwalnych po całym świecie, co nastąpiło przede wszystkim w latach 1945—1946. Archiwalia administracji nazistowskiej znajdują się obecnie w różnych ośrodkach archiwalnych na przestrzeni od Kalifornii poprzez Moskwę, Jerozolimę do Nowego Jorku². Z punktu widzenia archiwalnego najbardziej brzemiennym w skutkach był jednakże fakt, iż do niemieckich archiwów państwowych przed 1945 r. dotarły tylko akta urzędów krajowych (samorządu prowincjonalnego) zniesionych w ramach przeprowadzonej w latach 1934—1935 nazistowskiej reformy administracyjnej ujednolicania władz terenowych (*Gleichschaltung*). Tym samym akta dawnego samorządu terytorialnego prowincji sprzed 1933 r. przejęte zostały przez archiwum państwowe, między innymi przez Państwowe Archiwum w Królewcu. Archiwum Olsztyńskie posiada więc dość znaczną grupę zespołów instytucji samorządu prowincjonalnego³. Natomiast akta okrojowanego samorządu — *Der Oberpräsident-Verwaltung des Provinzialverbandes* — zaginęły, nie ma ich ani w Olsztynie, ani w drugim centralnym ośrodku archiwaliów Prus Wschodnich, w Getyndze (*Staatliches Archivlager*). Ta grupa akt archiwalnie jest stosunkowo ważna, gdyż mimo ustawy o rozszerzeniu uprawnień naczelných prezesów prowincji wydanej 15 grudnia 1933 r.⁴ stanowisko samorządu prowincjonalnego w ogólnej administracji było znaczne. Chociaż w reformie nazistowskiej administracji funkcje naczelnego prezesa prowincji zostały znacznie poszerzone, niemniej zastępujący naczelnego prezesa prowincji w kwestiach samorządowych starosta krajowy (*Landeshauptmann*) oraz istniejąca obok naczelnego prezesa Rada Prowincjalna (*Provinzialrat* na miejsce dawnego sejmiku prowincjonalnego) miały znaczny zakres spraw do załatwiania, na przykład z dziedziny kultury, zdrowia, opieki społecznej, spraw młodzieżowych oraz gospodarczych⁵.

O ile akta naczelnego prezesa prowincji z lat 1933—1945 zachowały się tylko

² R. Holzhausen, *Die Quellen zur Erforschung des „Dritten Reiches“*, Archivalische Zeitschrift, Bd. 46, 1950, ss. 196—206 oraz *Der Archivar*, 1955, ss. 161—174.

³ Do Archiwum Olsztyńskiego dotarła właściwie tylko część tzw. „Archiwum Historycznego” Samorządu Prowincjonalnego. Natomiast „Archiwum Administracyjne” tegoż Samorządu w czasie ewakuacji władz z Królewca oraz w czasie oblężenia stolicy Prus Wschodnich uległo prawie całkowitemu zniszczeniu.

⁴ Gesetz-Sammlung, 1933, s. 477. Naczelní prezesi prowincji stali się stałymi przedstawicielami Rządu Rzeszy (zob. rozporządzenie nr 2 z 27 XI 1934 r. w sprawie nowej budowy Rzeszy Niemieckiej — *Reichs-Gesetz-Blatt*, s. 1190). Tym samym przysługiwało im tzw. prawo sterowania (*Steuerungsrecht*), uprawniające ich do podawania sobie przez wszystkie instytucje, urzędy i stowarzyszenia publiczno-prawne szczegółowych informacji (tzw. prawo informacji = *Informationsrecht*), ustalania dla wszystkich urzędów i instytucji podległego sobie terenu ogólnych wytycznych działania (tzw. prawo inicjatywy = *Initiativrecht*), oraz w razie grożącego prowincji niebezpieczeństwa prawo wydawania odpowiednich zarządzeń (*Weisungsrecht*).

⁵ Gesetz-Sammlung, 1933, s. 254.

w znikomej liczbie, to sprawa ta przedstawia się korzystniej w zasobie aktowym administracji powiatowej tak państwowej, jak i samorządowej. W zależności od miejscowych warunków, akta starościńskie tego okresu (landrackie) zachowały się w liczbie od 1 do kilku tysięcy fascykułów. Obejmują one pełen zakres działalności urzędów landrackich w potrójnym znaczeniu — jako urzędu państwowego, urzędu gospodarczego, jak i instytucji samorządowej⁶. Akta te jednakże zebrane zostały nie za pośrednictwem Archiwum Państwowego w Królewcu (obecnie w *Staatliches Archivlager* w Getyndze), lecz w czasie akcji zabezpieczania materiałów archiwalnych na terenie województwa olsztyńskiego oraz na terenie prawie całej Europy przez państwową służbę archiwalną w latach 1945—1952. Również w czasie akcji zabezpieczania akta te uległy częściowemu zniszczeniu i rozproszeniu, dlatego że zbierała je nie tylko państwowa służba archiwalna, ale także różne instytucje oraz postronne osoby. Przykładem typowym może być sprawa archiwaliów Archiwum Fromborskiego⁷. Niemniej zebrany w Archiwum Olsztyńskim zasób aktowy nazistowskiej administracji Prus Wschodnich pozwala na odtworzenie ówczesnej rzeczywistości oraz działalności urzędów starościńskich (landratur), a nawet urzędów wojewódzkich (rejencyjnych) czy prowincjonalnych. Znaczenie akt starościńskich jest o tyle istotne, że zasób aktowy urzędów wojewódzkich Prus Wschodnich (rejencja królewiecka, gabińska, olsztyńska i kwidzyńska) kończy się w zasadzie na latach 1923—1925, jedynie akta Wydziału Rejencyjnego rejencji olsztyńskiej (*Bezirksausschuss*) w niektórych tylko fragmentach przekraczają granice lat 1933—1934. Wydziały te włączono do urzędów rejencyjnych z uwagi na to, że rejencja w administracji pruskiej nigdy nie stanowiła okręgu samorządowego. Samorząd istniał tylko na szczeblu powiatu oraz na szczeblu prowincji. Wydziały rejencyjne były więc organami państwowymi z jednej strony nadzorującymi samorząd terytorialny powiatowy i lokalny oraz samorząd gospodarczy, z drugiej strony spełniały funkcje sądu administracyjnego (*Bezirksverwaltungsge-*

⁶ Uproszczenie administracji landrackiej nastąpiło w wyniku rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 8 III 1943 r. (*Ministerial-Blatt für Innere Verwaltung*, s. 411). Otóż odtąd sprawy finansowe oraz uposażeniowe tak dla urzędników państwowych jak i dla urzędników samorządowych załatwiano biuro powiatowe (samorządowe). Również dotychczas oddzielnie działające biuro starostwa oraz biuro samorządowe (kierowane przez inspektora rządowego — *Regierungsbeamtenspektor* — oraz przez dyrektora biura powiatowego — *Kreisbürodirektor*) zostały przekazane w ręce jednego urzędnika. Ale podwójny charakter starosty (jako urzędnika państwowego oraz jako kierownika samorządu powiatowego) wcale nie odpowiadał podziałowi pracy w urzędzie starościńskim. Bowiem obok zadań państwowych i samorządowych istniały jeszcze zadania zlecone do wykonania (np. sprawy pomocy rodzinnej — *Familienunterhalts* — w myśl ustawy z 26 VI 1940 r. w „Reichs-Gesetz-Blatt”, s. 911, czy wojenna gospodarka żywienia i gospodarcza — *Ernährungs- und Wirtschaftsämter*).

⁷ A. Marquardt, *Diözesanarchiv Frauenburg*, *Der Archivar*, 1957. H. 3, s. 203. Wywiezione ksiąg kościelnych nakazało Reichssippenstelle w Gdańsku 30 VIII 1944. Zebrano wszystkie księgi kościelne za pośrednictwem dekanatów i odtransportowano je do Niemiec środkowych do Kelba-Bebra. W sprawie losów całego zasobu archiwalnego Archiwum Fromborskiego władze gdańskie nie podjęły żadnych decyzji. Landrat braniewski polecił jednakże przygotować do ewakuacji zbiory fromborskie w dniu 7 XI 1944 r. Do ewakuacji jednak nie doszło, gdyż landrat braniewski „oba- wiał się organizowania transportu jako przejawu defetyzmu”. 21 I 1945 r. ruch na linii kolejowej (*Ostbahn*) ustał, a 24 I wojska radzieckie były już w Elblągu. Przechowano więc archiwalia i Copernikana w kurii fromborskiej. Ostrzeliwanie Fromborka w dniach 6—8 II 1945 r. nie wyrządziło żadnych szkód w zasobie archiwalnym. Przechowywano tam również cenniejsze materiały z Kolegiaty Dobromiejskiej. 10 II 1945 r. armia radziecka zajęła Frombork. Zabezpieczanie zbiorów fromborskich rozpoczęło 8 IV 1945 r. Częściowo zbiory te uległy uszkodzeniu, 16 VIII 1945 r. wywieziono je do Moskwy, skąd po kilku latach powróciły do Olsztyna.

richt)⁸. Wreszcie znaczną liczbę akt posiadają zespoły archiwalne samorządu lokalnego (przedze wszystkim gmin miejskich)⁹.

Do Archiwum Państwowego w Królewcu przed rokiem 1945 wpływała sukcesywnie druga grupa akt, mianowicie kroniki wojenne z urzędów wszystkich szczebli administracji państwowej oraz samorządowej. Znaczna ich liczba przechowywana jest w *Staatliches Archivlager* w Getyndze oraz w Archiwum Federalnym w Kolencji¹⁰. Kronikę wojenną (*Kriegstagebuch*) prowadzono w czterech częściach. Każda z nich zawiera na końcu indeks rzeczowy i osobowy spraw i ludzi wzmiankowanych w kronice. Część I obejmuje wydarzenia od 1914 roku do lipca 1939 r.; część II obejmuje okres od sierpnia 1939 r. do grudnia 1940 r.; część III — okres od 1941 r. do 1942 r.; część IV — okres od 1943 r. Wszystkie części prowadzono osobno, w trzech egzemplarzach. Jeden egzemplarz odkładano w składnicy akt urzędu, drugi do kasy pancernerz skarbcza w powiatowych kasach oszczędności, a trzeci egzemplarz odsyłało do Archiwum Państwowego w Królewcu. W zasadzie kroniki wojenne spisywano w formie luźnych kart, a zapisów dokonywano na podstawie prowadzonych kartotek wydarzeń oraz akt spraw. Luźne karty kroniki odkładano do woluminu, który kolejno szyło. Łączenie kart kroniki zaczęto przeprowadzać począwszy od 1943 r. Z uwagi na potrzeby kwerendystów można w oparciu o wprowadzone w latach 1932—1935 jednolite wykazy akt w urzędach starościńskich (landrackich) podać sygnatury akt spraw, akt szczególnie intensywnie wykorzystywanych dla potrzeb kronik wojennych. Są to więc akta spraw posiadające następujące sygnatury: A — 210/1, Ho — 111/23, I — 3, Ho — 111/21, A — 101/1H, A — 102/1H, A — 210/1H. Na podstawie podanych sygnatur kwerendyści mogą zorientować się w zasobie aktowym wszystkich zespołów archiwalnych urzędów starościńskich. Jest to o tyle ważne, że formularz kroniki wojennej obejmował następujące rubryki: numer kolejny adnotacji, treść adnotacji dotyczącej rzeczy, wydarzenia lub osoby oraz trzecią rubrykę podającą konkordancję (*Aktenhinweis*) notatki z materiałami aktowymi czy kartotekowymi.

Technika sporządzania adnotacji w kronikach wojennych przedstawiała się następująco:

— Umieszczano informacje o osobistych rozmowach kronikarza urzędu z kierownikami wydziałów urzędów oraz streszczenia ważniejszych pism z podaniem teczki akt, do której pismo zostało odłożone oraz w których znajdowały się priora sprawy. Na przykład 25 sierpnia 1939 o godz. 12,20 ogłoszono zarządzenie o utworzeniu z południowych części Prus Wschodnich obszaru operacji wojskowych oraz o przejęciu na tym obszarze najwyższej władzy przez wojsko. Priora tej sprawy znajdowały się w teczce I — 1 oraz I — 15, co kronika odnotowała. Inny przykład z 6 września 1939 r. Odnotowano telefoniczną rozmowę kierownika wydziału wewnętrznego urzędu starościńskiego (landraty) Freitag'a z Biskupca Reszelskiego z kierownikiem placówki gestapo w Olsztynie w sprawie „jak najostrzejszego postępowania z polską mniejszością narodową”. Priora tej rozmowy telefonicznej, polityki nazistów wobec sprawy polskiej znajdowały się w woluminie I — 2 oraz P — 310/1¹¹.

⁸ Wydziały Rejencyjne były pierwszą instancją nadzorującą dla miast wyłączonych z powiatu oraz drugą instancją dla gmin wiejskich i miast nie wyłączonych z powiatu.

⁹ Akt gminnych (gmin wiejskich) z okresu 1933—1945 nie ma. Ślady ich znajdują się w innych zespołach, na przykład Nadleśnictwa Strzałowo, w wypadku gdy twórcą zespołu sprawował również funkcje wójtowskie czy sołeckie (*Amtsmann*). Stosunkowo licznie zachowały się natomiast akta gmin miejskich.

¹⁰ F. Facius, H. Bomms, H. Boberach, *Das Bundesarchiv und seine Bestände*, Boppard am Rhein 1961, ss. 102, 109.

¹¹ Registraturę urzędu starościńskiego na nowo zorganizowano zarządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 15 I 1938 r. Ustalono jednolity plan akt, w któ-

— Włączano do adnotacji kroniki wojennej wszystkie dane o wydarzeniach wywierających znaczny wpływ na opinię publiczną terytorium właściwości działania urzędu prowadzącego kronikę. Wszystkie natomiast wycinki prasowe dotyczące tych wydarzeń odkładano oddzielnie do odpowiednich teczek.

— Kronika służyła równocześnie jako magazyn pamięci (informacji), określany również jako *Gedächtnisstütze*. Służyła ona przede wszystkim kierownikowi biura urzędu starościńskiego w zakresie spraw personalnych.

— Kronikę wojenną uważano również za swoistego rodzaju pomoc kancelaryjną. Wprowadzona w 1932 r. reforma biurowości w landraturach polegała przede wszystkim na wyeliminowaniu z registryraty rzeczowej dziennika podawczego jako pomocy kancelaryjnej. Wyeliminowanie dziennika podawczego nie pozwalało w kancelarii na odszukiwanie pism, spraw czy tematów spraw według kryterium chronologicznego. Wprowadzony system bezdziennikowy registryraty rzeczowej oraz zarząd aktami przez referenta (decentralistyczny zarząd aktami) nie pozwalał kancelarii urzędu na centralne kierowanie obiegiem akt. Instrumentem zastępczym dawnego dziennika podawczego, jako pomocy kancelaryjnej oraz centralnego kierowania obiegiem akt, miała stać się kronika wojenna. Wprowadzone do niej indeksy rzeczowe, topograficzne oraz osobowe miały ułatwiać odszukiwanie samej sprawy oraz priórów sprawy¹².

— Kronika wojenna obejmowała również wyciągi z notatek stenograficznych ważniejszych rozmów prowadzonych przez radcę rządowego landraty. System stenografowania ważniejszych rozmów prowadzonych w landraturach istniał w administracji pruskiej począwszy od 1914 r. Stenogramy prowadzone w formie książkowej i kilkanaście ich tomów przechowywano zwykle w kasach pancernych powiatowych kas oszczędności¹³.

— Dla potrzeb kronik wykorzystywano zestawienia landrackie o ważniejszych wydarzeniach. Ujęto je w nowym wykazie akt landrat w teczkach A — 210/1, B — 12/a-f (za lata 1906—1938), A — 210/1B — 12g (za lata 1939—1940) oraz w teczce A — 210/1B — 12h (za lata 1941—1942). Kopie tych zestawień włączano również do teczek A — 101, H — B. 64 oraz A — 102/1 HB. 720. Wreszcie korzystano ze zbiorów ważniejszych zarządzeń i okólników ujętych w woluminach oznaczanych sygnaturą A — 210/1 — H t. 4-12 za lata 1817—1944¹⁴.

rym uwzględniono następujące grupy akt: A — *Allgemeines* (ogólne), P — *Polizei* (policyjne), Ho — *Hocheitssachen* (zwierzchnie), LF — *Land- und Forstwirtschaft* (rolne i leśne), Gd — *Gendarmerie* (żandarmeria), WL — *Wehrmacht*, AV — *Versicherungsamt* (ubezpieczenia społeczne). Ustalono podział (klasyfikację) dziesiętną. Wydany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych ramowy plan akt (zarządzenie z 15 I 1938 r.) stanowił podstawę nowej organizacji registryraty landrackiej. W wyniku tego układ akt urzędów starościńskich z 1906 r. oraz stosowany system sygnaturalny oznaczający wydział (*Fach*) oraz numer kolejny teczki sprawy dostosowano do nowego układu (np. dawna sygnatura 24/1 — *Sicherheitsmassnahmen* przekształcona została na nową Pol. 1101/3. Dane te są konieczne przede wszystkim przy podawaniu dokumentacji archiwalnej.

¹² Forma dyktatury nazistowskiej uzewnętrznia się wyraziście w nowej koncepcji zorganizowania registryrat urzędów. Registryratura miała stać się instrumentem panowania nad ludźmi i terytorium. Jeśli w praktyce nie zawsze sprostała tej roli, to wina leżała w tym, że nowi urzędnicy nie byli dostatecznie przygotowani zawodowo. Byli politycznie pewni, ale zawodowo niewykwalifikowani, ponadto wprowadzono nierzadko celowo nieporządek do akt, by osłabić sprawność administracji nazistowskiej. W zakresie registryraty akt dawnych czy archiwów por. G. Zimmermann, *Das Ringen um die Vereinheitlichung des Archivwesens in Preussen und im Reich von 1933—1945*, Jahrbuch Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1967, Bd. 5, ss. 129—143.

¹³ Staatliches Archivlager in Göttingen (dalej SAG), Rep. 18 v. 1689.

¹⁴ Należy podkreślić, że kancelaria tajna administracji nazistowskiej w urzędach

Wreszcie przed 1944 r. do Archiwum Wojskowego w Poczdamie wpłynęła znaczna grupa akt dochodzeniowych sądów wojennych i polowych, między innymi sądów jednostek wojskowych operujących i stacjonujących na terenie Prus Wschodnich¹⁵.

Luki w bazie źródłowej zasobu archiwalnego Prus Wschodnich z okresu 1933—1945 wynikły z zarządzenia ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 12 października 1944 r. przesłanego do komisarzy obronnych Rzeszy. Zarządzenie to dotyczyło zachowania się urzędów i władz niemieckich w momencie zajmowania terytorium Rzeszy przez wojska nieprzyjacielskie. W zarządzeniu tym ustalono między innymi, że „kierownicy urzędów i władz odpowiedzialni są za to, by w razie grożącego zajęcia terytorium Rzeszy przez wojska nieprzyjacielskie zniszczone wszystkie ważne akta, w szczególności natury tajnej lub politycznej oraz mające znaczenie dla wroga w prowadzeniu przez niego dalszych działań wojennych”¹⁶. To zarządzenie spowodowało znaczne ubytki w zasobie aktowym i to ubytki akt dotyczących zasadniczych spraw.

Znaczne straty w zasobie aktowym okresu nazistowskiego wywołały również bombardowania. W zniszczonych budynkach administracyjnych ucierpiały także zasoby registratur urzędów. W taki na przykład sposób zniszczono akta procesowe zamachu na Hitlera z 20 lipca 1944 r. w Gierłoży. Zniszczenie budynku Sądu Ludowego (*Volksgerichtshof*) w kwietniu 1945 r. pociągnęło całkowitą stratę jego akt. Największe jednak straty zasób registratury urzędów nazistowskich poniósł z ręki samych urzędników niemieckich, którzy w obawie przed odpowiedzialnością za swą działalność urzędową wobec zwyciężonych narodów i przed własnym społeczeństwem niszczyli akta ich osobiste kompromitujące. Miało to miejsce przede wszystkim w czasie przygotowań do ewakuacji zasobu registraturalnego urzędów oraz archiwów, w naszym przypadku zasobu archiwalnego Archiwum Państwowego w Królewcu oraz archiwów i zasobu registraturalnego poszczególnych urzędów czy miast (np. Olsztyna). Ewakuację tę przeprowadzać zaczęto na terenie Prus Wschodnich już w początkach 1944 r. Objęła ona najpierw obszary okupowane, a wcielone do Prus Wschodnich. Na przykład akta rejencji ciechanowskiej oraz żandarmerii tego okręgu w ciągu 1944/45 r. przeszły drogę przez Szczytno do Górowa i Braniewa; akta łomżyńskie przez Nidzicę do Elbląga. Potem objęto kolejno ewakuacją akta urzędów z powiatów południowo-wschodnich Prus Wschodnich (np. akta oleckie, ełckie, gabińskie, gołdapskie czy piskie) przeprowadzając je etapami przez Olsztyn, Malbork, Tczew, Piłę do Zielonej Góry czy do Niemiec środkowych i zachodnich. W trakcie ewakuacji wiele akt gubiono i niszczone¹⁷. Wreszcie masa akt (w szczególności ważniejszych urzędów oraz władz centralnych) została już w latach 1942/1943 rozparcelowana po kilkunastu miejscach ewakuacyjnych. Z chwilą przejścia władzy przez nazistów zniszczono albo wywieziono za granicę również akta wielu partii politycznych. Na przykład akta Socjaldemokratycznej Partii Niemiec przewieziono do Pragi, potem do Amsterdamu, czy

starościńskich posiadała oznaczenia (sygnatury) w formie liter jako określenia działów. I tak generalia (*Hauptakten*) a, e, i.,., specialia (*Nebenakten*) b, f, j

a/1 oraz b/1 — akta dotyczyły organizacji landratury;

a/2 oraz b/2 — akta dotyczyły samego landrata;

i/2 oraz j/2 — akta dotyczyły spraw ściśle tajnych.

¹⁵ Zasób akt sądowych zgromadzony w Archiwum Olsztyńskim (Oddział Terenowy w Morażu oraz Powiatowe Archiwum Państwowe w Szczytnie) wymaga uzupełnień właśnie akt procesowych cywilnych i karnych oraz akt sądów apelacyjnych (II instancji).

¹⁶ H. S. Brather, *Aktenvernichtungen durch deutsche Dienststellen beim Zusammenbruch des Faschismus*, Archivmitteilungen, 1958, H. 8, ss. 115—117.

¹⁷ Droga ewakuacji urzędów nazistowskich i ich registratur jest również świadectwem, jak wielu określa — „bezsensownego postępowania i pociągnięciu nazistowskiego drobnomieszczanina E. Kocha”.

wreszcie do Sztokholmu¹⁸. Niszczyły akta i gminy wyznaniowe. W szczególności czynił to Kościół Katolicki, nie chcąc, by materiały kościelne posłużyły władzom policyjnym nazistów za środek represji. Celowo też akt kościelnych z tego okresu nie porządkowano lub nawet wprowadzano nieporządek w zasobie aktowym¹⁹. Sprawa akt wyznaniowych i ich dostępności była o tyle ważna, że nazistowskie władze starały się coraz szerzej ingerować w życie wewnętrzne gmin wyznaniowych, między innymi w zarząd archiwaliami i aktami kościelnymi. Zewnętrznym wyrazem tych tendencji władz nazistowskich było zarządzenie z 20 kwietnia 1941 r. wydane przez Główny Urząd Obyczajowy (*Reichssippenamt*), który pod pretekstem zabezpieczenia stańcaj aktowej gmin wyznaniowych nakazał fotografowanie wszystkich ksiąg kościelnych, nawet ksiąg małżeńskich tajnych. Akta gmin wyznaniowych z okresu nazistowskiego są o tyle ważne, że ilustrują one „nową walkę kulturalną” między państwem nazistowskim a poszczególnymi wyznaniem. Dalej ujawniają one walkę poszczególnych grup kościelnych czy wyznaniowych (przede wszystkim w ramach wyznania ewangelickiego) między sobą o formy ustalania płaszczyzn porozumienia się z reżimem nazistowskim. Uzewnętrzniają one także walkę wewnętrzną w poszczególnych wyznaniach na tle ustosunkowania się do nabrzmiałych problemów państwa totalistycznego nazistów. Wreszcie ujawniają one formy infiltracji nazistowskiej do organizacji wyznaniowych, ogólnie ujętej przez poszczególne wyznania jako „obronę przed naciskami zewnętrznymi w wewnętrzne sprawy Kościoła”²⁰. Charakterystyczne są tutaj protokoły konferencji biskupów we Wrocławiu z lat 1933—1945. Wreszcie akta wyznaniowe ilustrują zjawisko tzw. „podwójnej przynależności” poszczególnych osób do NSDAP i do kościelnych towarzystw, w szczególności robotniczych. W pewnym sensie wyjaśniają one cel i zakres organizowanej tzw. „katolickiej opozycji”. W tym miejscu stwierdzić jednakże wypada, że poszczególne wyznania — przede wszystkim Kościół Ewangelicki — nie stanowiły zwartej formacji. Były pojedyncze osoby, a nawet grupy, które w ten lub inny sposób zamierzały indywidualnie ustalać płaszczyznę porozumienia między administracją nazistowską a wyznaniem (że wspomnieć usiłowania ośrodka braniewskiego nawiązania kontaktów z gauleiterem Prus Wschodnich Erichem Kochem)²¹. Z góry jednak trzeba zaznaczyć,

¹⁸ T. Grygier, *W sprawie ruchu robotniczego w Prusach Wschodnich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1965, s. 624.

¹⁹ B. Stasiewski, *Archivgut in katholisch-kirchlichen Archiven in Nordrhein-Westfalen*, *Der Archivar*, 1969, ss. 151—154.

²⁰ H. Steinberg, *Archivgut in evangelisch-kirchlichen Archiven*, *Der Archivar*, 1969, H. 2, ss. 155—158. Naciski z zewnątrz zresztą spowodowały znaczne perturbacje w aktach państwowych. W latach 1936—1937 ruskie i niemieckie archiwa państwowe zmuszono do oddawania akt do zorganizowanego w styczniu 1934 r. Głównego Archiwum Partii (*Hauptarchiv NSDAP*). Chodziło przede wszystkim o akta dotyczące ruchu nazistowskiego. Wbrew zasadzie niepodzielności zespołu archiwalnego wybrano przeszło 2000 woluminów. Zespoły archiwalne zostały więc rozproszone, akta wyłączone z naturalnego „swego środowiska społecznego” i poddane „obróbce” ideologów partyjnych. Główne Archiwum Partyjne znajduje się obecnie w *Document Center* w Berlinie. Natomiast Instytut Hoovera (*Hoover Institution on War, Revolution and Peace*) zmicrofilmował cały zasób tego Archiwum. Są tam akta osobowe i osobiste Hitlera, akta centralnych i prowincjonalnych władz partyjnych, organizacji SS (*Schutzstaffel*) oraz SA (*Sturm-Abteilung*). Znajdują się tam również znaczne części akt innych partii, by wspomnieć Socjal-Demokratyczną Partię Niemiec (por. G. Hein i A. F. Peterson, *NSDAP Hauptarchiv. Guide to the Hoover Institution — Microfilm Collection. The Hoover Institution on War, Revolution and Peace*, *Standford University*, 1964, t. 12, s. 175).

²¹ W części dokumentacyjnej wiele miejsca poświęcić trzeba właśnie tzw. „opozycji wyznaniowej” oraz „infiltracji nazistowskiej” specjalnie uwydatniającej się w polityce gauleitera Prus Wschodnich Ericha Kocho, zmierzającego do zorganizowania „wyznaniowców reżimowych” obok „duchownych reżimowych”. Pierwsze in-

że akta nie oddają w pełni całej gamy sporów. Uzupełnienia trzeba szukać w drukach ulotnych, broszurach i w drukach wyznaniowych zgromadzonych w poszczególnych ośrodkach dokumentacyjnych (między innymi w Archiwum Olsztyńskim, czy w specjalnym ośrodku, jakim jest Archiwum Bielefeldzkie — *Bielefelder Archiv des Kirchenkampfes im Dritten Reich*), czy w zbiorach pastorów Niemöllera i Günthera Hardera. Szczątkowe zbiory gmin żydowskich Archiwum Olsztyńskiego ilustrują zasadnicze dwa elementy prześladowań Żydów: walkę z Żydami (np. rola więzienia w Ryniu) oraz infiltrację polityczną nazistów do gmin żydowskich. Zagadnienia te wyjaśniała prasa żydowska okresu nazistowskiego, by wspomnieć ważną dla Prus Wschodnich gazetę wrocławską „Jüdische Zeitung für Ostdeutschland”²².

Akta wyznaniowe Prus Wschodnich skoncentrowane są w dwu głównych miejscach: w Olsztynie (Warmińskie Archiwum Diecezjalne i Archiwum Państwowe) oraz w Monachium (*Ostdeutsche Diözesanarchiv = Katholisches Kirchenbuchamt und Archiv* — KBA). Celem ośrodka monachijskiego było zebranie i zabezpieczenie wszystkich materiałów archiwalnych dotyczących przesiedleńców niemieckich. Dr Johannes Kaps zbierał na przykład archiwalia z Gdańska, Warmii i Wrocławia. Ośrodek monachijski posiada 5 wielkich działów: 1. archiwum materiałów wizualnych (*Bildarchiv*); 2. kronik parafialnych i lokalnych; 3. archiwum prasowe; 4. spuścizn duchownych i 5. archiwa parafii byłych niemieckich terytoriów wschodnich. W ośrodku stuttgartckim zbiera się materiały do dziejów Żydów w latach 1933—1945 organizując specjalne badania ankietowe²³.

formacje na ten temat por. T. Grygier, *Hitlerowska polityka narodowościowa w Prusach Wschodnich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1969, ss. 179—180 oraz B. Stasiowski, *Katholische Akademie Braunsberg, Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten*, Köln 1964, s. 56.

²² J. Brillig, *Archivgut und Dokumentation der Judenverfolgung*, Der Archivar, 1969, H. 2, ss. 157—168 oraz J. Brillig, *Judenakten in deutschen Archiven*, Der Archivar, 1958, ss. 192—212. Otóż do 1933 r. istniały trzy wielkie archiwa żydowskie w Niemczech: *Das Gesamtarchiv der deutschen Juden* w Berlinie, *Das Archiv der Synagogengemeinde Breslau* we Wrocławiu oraz *Das Archiv der Synagogengemeinde Königsberg* w Królewcu. Z uwagi na zniszczenia, pozostałość akt żydowskich posiada niezwykłą wartość. Ilustracją jest wydana w Berlinie jeszcze w 1938 r. publikacja oparta na materiałach *Gesamtarchiv der deutschen Juden*, a opracowana przez J. Jacobsona, *Die Berliner jüdischen Trauungen von 1723—1759*. W 1968 r. ten sam autor wydał pracę pt. *Jüdische Trauungen in Berlin 1759—1813*, Berlin (Zachodni) 1968, s. 668.

²³ *Das Zentrale Katholische Kirchenbuchamt und Archiv für Heimatvertriebene in München*, Der Archivar, 1967, H. 4, s. 403. W ramach tego urzędu zorganizowano *Ostdeutsches Diözesanarchiv*. Obok materiałów ośrodka monachijskiego znaczną liczbę archiwalii posiadają z archidiecezji wrocławskiej Archiwum Klasztoru Benedyktynów w Grüssau (*Das Archiv der Erzdiözese beim Benediktinerkloster Grüssau zu Wimpfen*), Hrabstwa Klodzkiego w Archiwum Dekanalnym w Hamm (*Das Archiv des Grossdechanten der Grafschaft Glatz in Hamm*), diecezji warmińskiej w Archiwum w Monasterze (*Ermländisches Archiv beim Kapitularvikar für Ermland in Münster*), z parafiaty pińskiej w Archiwum w Monasterze (*Kapitularvikar der Freien Praelatur Schneidemühl in Münster*). To ostatnie archiwum obejmuje również archiwalia diecezji chełmińskiej. Z diecezji gdańskiej w archiwum w Düsseldorfie (*Päpstliche Beauftragten für die deutschsprachigen Katholiken der Diözese Danzig in Düsseldorf*), z Pomorza Zachodniego w Berlinie Zachodnim (*Bischöfliche Ordinariat in Berlin*).

Warto podkreślić jeszcze inny fakt. Otóż konferencja biskupów w Fuldzie (1959 rok) erygowała *Ostdeutsche Diözesanarchiv* w Monachium przy KBA i zobowiązała wszystkich duchownych w myśl kodeksu kanonicznego 375—379, 382—384, 447 § 3, § 4, 1522, 1523, 1548 § 2, 2383, 24 § 1 do zbierania materiałów dotyczących przesiedleńców. Chodzi przede wszystkim o księgi kościelne, kroniki parafialne, wspomnienia, wykazy duchownych, majątków, kościołów, literatury, modlitewników, a także o pisma ogólne. Księgi kościelne mają być instrumentem walki z szerzącą się wśród przesiedleń-

Trzeba przyznać, że zasób aktowy z okresu nazistowskiego najbardziej ucierpiał na szczeblu administracji terenowej. Tam właśnie najskrupulatniej wykonywane było zarządzanie o niszczeniu akt. Wreszcie i wkraczające wojska okupacyjne alian-tów punkt zainteresowania przesunęły głównie na akta władz centralnych Rzeszy. Sporadycznie tylko interesowano się i zabezpieczano akta władz terenowych (np. Armia Czerwona w Archiwum Fromborskim). Zresztą z punktu widzenia prawa międzynarodowego związanie akt z terytorium (zasada pertynencji) miało decydować o tym, czy akta lub archiwalia uznane zostaną za zdobycz wojenną, czy tylko obłożone zostaną aresztem²⁴. Po zakończeniu działań wojennych władze okupacyjne alian-tów interesowały się raczej aktami centralnych władz Rzeszy, przede wszystkim władzami policyjnymi, wojskowymi oraz partyjnymi (NSDAP). Obłożenie ich aresztem nastąpiło oficjalnie rozkazem Rady Komisji Międzysojusznicej nr 2 z 10. października 1945 r., obejmując akta 52 organizacji nazistowskich (m.in. NSDAP, *Reichsausschuss zum Schutz des Deutschen Blutes, Schutz-Staffel* = SS, *Technische Nothilfe, Organisation Todt*). Specjalnym przepisom podlegały akta władz terenowych dotyczące „cywilnej obrony Rzeszy” (*zivile Reichsverteidigung*), policji, NSDAP, sił zbrojnych. Wiele tych akt w 1945 r. zniszczyli poszczególni urzędnicy. Polska służba archiwalna podjęła wysiłki zabezpieczenia archiwaliów i zasobu registraturalnego urzędów niemieckich w Prusach Wschodnich już w lipcu 1945 r. Alianci posiadali w swych oddziałach wywiadowczych wielu specjalistów od akt niemieckich. Specjaliści ci przygotowywali się do akcji już w latach 1943/1944. Stąd w momencie zajmowania terytorium Rzeszy szybko opanowali sytuację związaną z zabezpieczaniem archiwaliów z zasobu registraturalnego²⁵. Znaczną wysiłek archiwalna służba alian-tów włożyła w przygotowanie procesów przeciwko zbrodniarzom wojennym. Same procesy spowodowały jednakże znaczne rozbitcie zespołów archiwalnych. Poszczególne pisma zostały wyłączone z naturalnego środowiska, jakim były zespoły archiwalne i zespoły aktowe. Część więc akt procesowych zbrodniarzy wojennych znajduje się w Archiwum Państwowym w Norymberdze, część w Archiwum Federalnym w Koblencji, część w Instytucie Współczesnym (*Institut für Zeitgeschichte*) w Getyndze, wreszcie część w Międzynarodowym Trybunale w Hadze i w Archiwum Narodowym w Waszyngtonie²⁶. Znaczną liczbę akt władz centralnych Rzeszy Niemieckiej przejęły również wojska radzieckie. W latach 1953—1958 przekazano je Niemieckiej Republice Demokratycznej. Wojska francuskie przejęły stosunkowo mało akt. Najwięcej akt (między innymi ewakuowanych z Prus Wschodnich) przejęły wojska amerykańskie i angielskie²⁷. Anglicy i Amerykanie już w marcu 1943 r. utwo-

ców bigamią (Der Archivar, 1959, ss. 72—73). KBA ustaliło już kartotekę 4500 parafii, listę duchownych, otworzyło metryki chrztów, ślubów i śmierci, zgromadziło około 2000 ksiąg kościelnych z diecezji: gdańskiej, chełmińskiej i warmińskiej (dalsze 1500 ksiąg znajduje się w *Geheim Staatsarchiv* w Berlinie-Dahlem). Szczegóły por. Der Archivar, 1960, ss. 355—360.

²⁴ J. Meyer — Landrut, *Die Behandlung von staatlichen Archiven und Registraturen nach Völkerrecht*, Archivalische Zeitschrift, 1953, Bd. 48, s. 72.

²⁵ H. Boberach, *Das Schriftgut der staatlichen Verwaltung, der Wehrmacht und der NSDAP aus der Zeit 1933—1945*, Der Archivar, 1969, H. 2, s. 140 oraz W. Rohrer, *Schicksal und Verbleib des Schriftgutes der obersten Reichsbehörden*, Der Archivar, 1955, H. 3, s. 161.

²⁶ Zastępczymi materiałami do spraw lipcowego zamachu na Hitlera w Gierłoży są materiały Naczelnej Prokuratury przy Sądzie Ludowym (por. F. Facius, *Das Bundesarchiv*, s. 72).

²⁷ Der Archivar, 1958, H. 3, ss. 14—25. Archiwum Federalne w Koblencji otrzymało od władz amerykańskich zespół *Reichskommissar für das Ostland* — Komisarza Rosenberga, ważny dla obszarów graniczących z Prusami Wschodnimi (Der Archivar, 1963, s. 378).

rzyli wspólną Wojskową Służbę Archiwalną (*Military Intelligence Record Section = MIRS*) dla wykorzystywania niemieckich akt do celów wojennych i powojennych. W ciągu lat 1944/45 przejęła ona następujące komplety akt:

1) registry urzędów najwyższych władz nazistowskich ewakuowane do Turynii, Saksonii i Brunswiku (np. Kancelarię Rzeszy, Ministerstwo Spraw Zagranicznych); 2) akta wojskowe ewakuowane do Blankenburg i Tambach; 3) akta centralnych władz partyjnych NSDAP w Monachium; 4) akta Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitsamt*).

Ten zasób aktywny rozmieszczono w następujących ośrodkach: *Document Center* w Kassel (akta wojskowe); *Document Center* w Darmstadt i Frankfurcie n/Meinem (akta Ministerstwa Oświaty i Kultury); *Document Center* w Berlinie (akta NSDAP; część akt personalnych związanych z akcją denacyfikacyjną członków partii NSDAP znajduje się w Archiwum Państwowym w Koblencji). Masę akt przejęła Międzynarodowa Służba Poszukiwawcza (*International Tracing Service*) w Arolsen (Waldeck), w szczególności akta dotyczące aresztantów obozów koncentracyjnych, deportowanych Żydów oraz robotników przymusowych. W Anglii znajdują się akta nazistowskiej marynarki wojennej, ministerstwa uzbrojenia oraz wynalazków. W Stanach Zjednoczonych AP (w *Departmental Records Branch* w Aleksandrii k. Waszyngtonu) akta naczelnego dowództwa niemieckiego, nazistowskich wojsk lądowych oraz wojsk lotniczych. Stanowią one tam specjalny dział II wojny światowej (*World War II Records Division*) Waszyngtońskiego Archiwum Narodowego²⁸. Wprawdzie znaczną liczbę akt nazistowskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, NSDAP i sił zbrojnych począwszy od 1958 r. przekazywano do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Bonn i do Archiwum Federalnego w Koblencji, a akta wojskowe do Korneliemünster koło Akwizgranu oraz do Fryburgu, niemniej wiele ważnych materiałów archiwalnych pozostało jeszcze w Stanach Zjednoczonych. Na przykład akta dotyczące polityki gospodarczej nazistów znajdują się w Bibliotece Narodowej (*National Lending Library*) w Bostonie. Wiele akt okresu nazistowskiego znajduje się w Bibliotece Kongresu Amerykańskiego (*Library of Congress — Miscellaneous Item from Government of the Third*), w Instytucie Hoovera (*Hoover Institution*) w Stanford w Kalifornii, w Żydowskim Instytucie Badawczym (*Yivo — Institute for Jewish Research*) w Nowym Jorku (akta ważne szczególnie dla spraw polskich), w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wirginii (*Alderman Bibliothek*), w Żydowskim Instytucie Dokumentacyjnym w Paryżu (*Centre de Documentation Juifs Contemporaine*) — akta dotyczące działalności Alfreda Rosenberga, satrapy na terenie Europy Wschodniej²⁹. Publicystykę i druki urzędowe nazistów skompletowano w Bibliotece Londyńskiej (*Wiener Library*) oraz w *Yad Waschem* w Jerozolimie. Archiwum Olsztyńskie posiada również dość znaczny zbiór nazistowskich druków urzędowych³⁰.

Rozproszenie źródeł archiwalnych dotyczących okresu nazistowskiego w Prusach Wschodnich jest faktem, z którym trzeba się liczyć przy podejmowaniu badań nad poszczególnymi zagadnieniami i który w badaniach naukowych należy przewidywać. Ważę zagadnienia ilustruje drobny, ale za to charakterystyczny fakt — białym krukiem bibliograficznym jest dziennik ustaw Rzeszy z 1945 r. Otóż w wypełnianiu tych luk źródłowych szczególną rolę odgrywa systematyczna działalność dokumen-

²⁸ K. Forstreuter, *Das Staatsarchiv Königsberg*, Göttingen 1956, s. 125.

²⁹ *Archivalische Zeitschrift*, 1962, Bd. 54, ss. 519—526 oraz J. Billig, *Alfred Rosenberg dans l'action idéologique, politique et administrative du Reich hitlérien*, Paris 1969, s. 350.

³⁰ W części pracy poświęconej dokumentacji archiwalnej zasób druków nazistowskich stanowić będzie ważny dział.

tacyjna Archiwum³¹. Dla ogólnego przeglądu stanu bazy źródłowej dla okresu nazi-stowskiego w Prusach Wschodnich interesujące są wysiłki poszczególnych ośrodków dokumentacyjnych, szczególnie koncentrujących się na zagadnieniach Prus Wschodnich. Ośrodki te usystematyzować można w trzech grupach:

A) archiwa jako ośrodki dokumentacji współczesnej; B) organa Fundacji Pruskiej Własności Kulturalnej; C) instytuty wschodnie, jako ośrodki dokumentacji współczesnej.

A. ARCHIWA JAKO OŚRODKI DOKUMENTACJI WSPÓŁCZESNEJ

Przed wszystkim zwrócić trzeba uwagę na Archiwum Federalne w Koblencji. Ośrodek ten interesuje nas z trzech powodów. Najpierw jako archiwum uzurpujące sobie kompetencję do gromadzenia akt wszystkich urzędów (centralnych jak i terenowych) państwa niemieckiego do 1945 r.; dalej jako twórca tzw. archiwum wschodniego (*Ostarchiv*), mającego koncentrować cały zasób archiwalny byłych dzielnic wschodnich Niemiec; wreszcie jako główny inicjator działalności dokumentacyjnej archiwum, działalności mającej na celu wypełnianie luk zewnętrznych i wewnętrznych w zasobie archiwalnym. Z uwagi na znaczenie tego trzeciego zadania warto rozpocząć informację od zgromadzonych materiałów dokumentacyjnych.

1. Dokumentacja współczesna

Archiwum zbiera tzw. „materiały osobiste” (*persönliche Mitteilungen*) w postaci listów, pamiętników, wspomnień, kwestionariuszy oraz „materiały publicystyczne” na przykład druki urzędowe, ulotne, plakaty, zapisy foniczne i wizualne³¹. Jeśli chodzi o ten pierwszy rodzaj dokumentacji współczesnej to przykładowo wspomnieć wypada o systematycznym zbieraniu wywiadów od przesiedleńców niemieckich, którzy referują o swej sytuacji w latach 1933—1945 i potem drogę przejścia na teren Niemieckiej Republiki Federalnej. Zbiór ten ma być „statystycznie zabezpieczonym obrazem akcji przesiedleńczej ludności niemieckiej do Niemiec Zachodnich. Ma on oddać klimat owych czasów, stworzyć przesłanki formowania się nowej społeczności i tradycji”³². Do akcji zbierania kwestionariuszy, czy wywiadów archiwalnych przywiązuje się tam znaczną wagę. Dlatego, mimo iż wiąże się tę akcję z badaniem opinii publicznej (demoskopia), podejmuje się wysiłki zmierzające do przewyższenia ekstensywnych metod badań w demoskopii poprzez tzw. „wywiady archiwalne” tzn. poprzez ustalenie pytań wiążących się z przeszłością, wybieranie określonej grupy respondentów (w tym wypadku przesiedleńców niemieckich) miast mechanicznej reprezentacji informatorów, przewyższenie błędów psychologii grupy w demoskopii przez ustalenie płaszczyzny indywidualno-psychologicznej. Celem „wywiadów archiwalnych” jest zdobycie materiału dotyczącego poprzednich wydarzeń, przyczyn je wywołujących oraz materiału dotyczącego ocen osobistych i związków historycznych relacjonowanych wydarzeń.

³¹ W. Kothé, *Gegenwartsgeschichtliche Quellen und moderne Überlieferungsformen in öffentlichen Archiven*, Der Archivar, 1955, H. 3, ss. 199—202, oraz T. Grygier, *Dokumentacja współczesna*, s. 524.

³² H. Dahm, *Der Verlauf der 42 Deutschen Archivtage*, Der Archivar, 1966 s. 5 oraz P. Hüttenberger, *Zur Technik der Zeitgeschichtlichen Befragungen*, Der Archivar, 1969, H. 2, ss. 167—176. Na uwagę zasługuje również dokumentacja prowadzona przez Archiwum Państwowe w Marburgu. Archiwum to prowadzi tzw. inwentarz wschodni (*Ostinventar*) = *Inventar zur Geschichte der Osteuropabeziehungen Deutschlands*. Inwentarz wschodni opracowywany jest już od 15 lat (K. Dülfer, *Methode der Beschaffung und Aufbereitung von Dokumentationsmaterial*, Der Archivar, 1966, ss. 129—140).

Posiadane przez Archiwum Olsztyńskie materiały archiwalne każą interesować się prowadzonymi „wywiadami archiwalnymi” jeszcze z jednego punktu widzenia. Otóż za pomocą tych wywiadów dąży się do zdobycia dokumentów własnościowych. Dokumenty te mają utrzymać ewidencję struktury własnościowej w Prusach Wschodnich sprzed 1945 r. Wypracowywuje się mapę ustroju własnościowego Prus Wschodnich z 1945 r. i na jej podkładzie nanosi się zmiany własnościowe po 1945 r. Wywiady te mają więc potrójny cel: udokumentowanie polityki osadniczej władz nazistowskich (z ich „gospodarstwami dziedzicznymi”), ustalenie formy i wysokości odszkodowania wojennego dla poszczególnych obywateli niemieckich oraz cel rewizjonistyczny — jako materiał do przyszłych rokowań pokojowych. Ten ostatni cel zaznacza się wyraźnie w akcji odtwarzania dawnych (przed 1945 r.) ksiąg grunto-
wych³². Ale i formowane akta odszkodowań wojennych posiadają również potrójny sens. Wprawdzie są one rezultatem ustawy o wyrównaniu ciężarów wojennych i skutków wojny (*Lastenausgleichsgesetz*) z 14 sierpnia 1952 r., niemniej priarami sięgają lat 1933—1945³³. Obejmują one straty domowe (*Hausratenschädigung*), straty przesiedleńcze (*Vertreibungsschäden*), tzw. straty wschodnie (*Ostschäden*) oraz straty wojenne (*Kriegsschäden*). Z punktu widzenia badań nad rzeczywistością prowincji w latach 1933—1945 najwartościowsze są akta dotyczące strat w ruchomościach i nieruchomościach oraz kapitałach, mimo iż do danych tych trzeba podchodzić krytycznie, gdyż z reguły podane wartości są przesadzone. Akta dotyczące przesiedleń przed i po 1945 r. zachowywane są w całości z uwagi na to, iż ewentualnie — według Hugona S t e h k ä m p e r a — „przeprowadzany wybór akt, ich socjologiczne zdsięsiąganie spowodowałoby chaos w przekazie źródłowym. Również wybór reprezentacyjny miejscowości, regionów, grup zawodowych czy majątkowych oznaczałby krzywdę historyczną tym grupom, którym odmówiono by zdolności do reprezentacji. Ponieważ wszystko straciłmy, każda więc miejscowość i każdy stan społeczny ma prawo do historycznego istnienia, prawo nie mogące ulec wymazaniu jedynie z powodu trudności lokalowych archiwów oraz nadmiaru pracy”³⁴. Tzw. „dokumentacja wschodnia” (*Ost-Dokumentation*) obejmuje kwestionariusze przesiedleńców niemieckich (Ost — Dok 1), wspomnienia przesiedleńców (Ost — Dok 2) i dokumentację wydarzeń na byłych niemieckich obszarach wschodnich w latach 1939—1945 (Ost — Dok 8).

2. Archiwum Wschodnie

Działalność dokumentacyjną prowadzi przede wszystkim Archiwum Wschodnie (*Ostarchiv*)³⁵. Jako część składowa Archiwum Federalnego obejmuje ono akta władz administracji regionalnej z okresu rządów nazistowskich, by wspomnieć akta władz okupacyjnych w Polsce, jak zasób aktowy Zarządu Miejskiego w Gdyni z lat 1939—1945, władz administracji sądowej, katastralnej, urzędów wodnych, ksiąg urzęd-

³² H. T h o m a s, *Rekonstruktion der Ostgrundbücher im Archiv für Grundbesitz e. V.*, *Der Archivar* 1963, ss. 367—372. Warto zaznaczyć, że odtwarzanie ksiąg grunto-
wych w Niemczech prowadzi się wielkim nakładem kosztów, gdyż „po 25-letnim okresie przemian, jakie zaszły na wschodzie, nikt z żyjących nie będzie mógł udowodnić i świadczyć o dawnych tytułach prawnych”. Siedzibą tego Archiwum Tytułów Własności jest Bad Ems. Zebrano już 50 000 tytułów własnościowych. Dokumenty te są mikrofilmowane w trzech egzemplarzach — jeden przechowywany w archiwum w Ems, drugi w skarbcu jednego z banków niemieckich, trzeci w skarbcu jednego z banków amerykańskich.

³³ H. S t e h k ä m p e r, *Akten der Lastenausgleichsverwaltung*, *Der Archivar*, 1969, H. 2, s. 177.

³⁴ *Ibidem*, s. 183.

³⁵ F. F a c i u s, *Das Bundesarchiv*, s. 173.

dów stanu cywilnego z Prus Wschodnich oraz rejencji ciechanowskiej i okręgu białostockiego, wreszcie 364 szpule mikrofilmów (każda po 25 m taśmy filmowej) sekty Mormonów w Prusach Wschodnich (*Kirche Jesu Christi der Heiligen der letzten Tage*).

3. Zasób aktowy archiwów centralnych

Wyprzedzając zestawienie informacji archiwalnej dotyczące zasobu akt władz centralnych posiadających materiały do Prus Wschodnich w tym miejscu podaję tylko ogólną sytuację bazy źródłowej archiwów centralnych. Otóż na czoło wysuwa się zespół archiwalny Komisarza Rzeszy do Spraw Umocnienia Niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums und Volksdeutsche Mittelstelle*). Zespół ten szczególnie ważny jest dla przedstawienia nazistowskiej polityki osadniczej. Dotychczasowe bowiem niemieckie akcje osadnicze prowadzone były wielotorowo, nie było instytucji, która by ukierunkowała tę akcję. Erygowanie instytucji Komisarza Rzeszy doprowadziło do skoncentrowania całej akcji osadniczej w jednym ręku. „Wynik kampanii wrześniowej 1939 r. — stwierdzały władze nazistowskie — spowodował zasadnicze zmiany w konfiguracji niemieckiej granicy wschodniej. Prusy Wschodnie w kształtowaniu tej granicy odgrywają jedną z najpoważniejszych ról. Stąd polityka osadnicza musi być punktem wyjścia rozwiązywania wszystkich kwestii nowej sytuacji politycznej. Prusy Wschodnie mają już w tym zakresie szczególne doświadczenia. Należy udostępnić je szerszemu ogółowi. Mają więc one charakter programowy i praktyczny równocześnie”²⁷. Zespół ten rozproszony jest między Archiwum Federalnym w Koblencji i *Document Center Berlin — Zehlendorf*.

Zespoły ministerstw Rzeszy rozproszone są również w różnych ośrodkach. I tak zespoły archiwalne Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Gospodarki, Rolnictwa, Oświaty i Nauki rozparcelowane są między Niemieckie Archiwum Centralne w Poczdamie oraz Archiwum Federalne w Koblencji. Zespoły archiwalne Ministerstwa Finansów, Sprawiedliwości, Uzbrojenia, Propagandy, Obszarów Wschodnich, Kancelarii Rzeszy między Tajne Pruskie Archiwum Państwowe w Berlinie — Dahlem, Archiwum Federalne w Koblencji, archiwa w Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych AP. Zespoły centralnych urzędów III Rzeszy (Gospodarki i Planowania, Bezpieczeństwa Publicznego) rozproszone są w archiwach na przestrzeni od Jeruzolimy do Kalifornii.

Badania historyczne lat 1939—1943 wymagają oparcia się na publikowanych źródłach, uzupełnionych poszukiwaniami archiwalnymi dla uzyskania podstawy zrozumienia i intuicyjnego przeżycia czasów badanych. Przykładem prawidłowo ujętego opracowania źródłowo-informacyjnego jest szkic dotyczący rozwoju podstawowego instrumentu władzy nazistowskiej, jakim była policja²⁸.

B. FUNDACJA PRUSKIEJ WŁASNOŚCI KULTURALNEJ

Dla badacza polskiego organizacja Fundacji (*Stiftung Preussischer Kulturbesitz*) jest ważna z dwóch powodów. Jako jedno z ważniejszych pociągnięć rewizjonizmu zachodniemieckiego oraz jako nowa struktura organizacyjna placówek archiwalnych Niemieckiej Republiki Federalnej, kierowanych z siedziby Fundacji — z Berlina Zachodniego, które gromadzą materiały archiwalne dawnych niemieckich terenów wschodnich. Jeśli chodzi o zagadnienie pierwsze, to Fundacja Pruskiej

²⁷ H. B. v. Grünberg, *Hauptgrundsätze der Siedlungspolitik*, Berlin 1940, s. 9.

²⁸ H. J. Neufeldt, J. Huck, G. Tessin, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936—1945*, Koblenz 1957.

Własności Kulturalnej jest — jak to oceniają archiwiści Niemieckiej Republiki Demokratycznej — „typowym przykładem bezprawnego roszczenia archiwistyki zachodniemieckiej do wyłącznego reprezentowania niemieckich spraw archiwalnych”³⁹. W zakresie archiwalnym określa się jako „wyłączność zwierzchnią” (*Alleinherrschaftsstandpunkt*) oraz „wyłączność kompetencyjną” (*Alleinvertretungsmassung*). Fundacja pod pozorem zadań kulturalnych łamie suwerenność Niemieckiej Republiki Demokratycznej oraz innych państw socjalistycznych, między innymi i Polski. Zwrócili na to uwagę również prawnicy polscy, czescy i radzieccy na posiedzeniu berlińskim 26 kwietnia 1968 r. przy okazji omawiania ustawy z 3 sierpnia 1967 r. wydanej w Niemieckiej Republice Federalnej, a dotyczącej zmian prawa fundacyjnego. Uznano wówczas Fundację Pruskiej Własności Kulturalnej za twór sprzeczny z prawem międzynarodowym jako instrument tzw. „agresji prawnej”. W szerszym ujęciu jest to instrument związany z „rehabilitacją państwa pruskiego”, zlikwidowanego 25 lutego 1947 r.

Fundację erygowano 25 lipca 1957 r. Jej narodziny były dość trudne, spowodowały nawet proces konstytucyjny b. prezydenta NRF Heussa przed parlamentem bońskim. Prezydent został oskarżony o to, że akceptując erygowanie Fundacji złamał prawo konstytucyjne Republiki. Niemniej ostatecznie parlament boński zaakceptował istnienie Fundacji, która „ma objąć całość dorobku kulturalnego państwa pruskiego, przejąć prawa do tego dorobku, prawa kiedyś przysługujące nie istniejącemu państwu pruskiemu”⁴⁰. Cele polityczne Fundacji uzewnętrzniła dewiza Spinozy, przyjęta przez Fundację — „działania ludzkiego nie należy wyśmiewać, oplakiwać czy przeklinać, a tylko zrozumieć” (*humanes actionis non ridere, non lugare, neque detestari sed intellegere*)⁴¹. W myśl ustawy Fundacja posiada wyłączność kompetencyjną do przejmowania wszystkich dóbr kulturalnych b. państwa pruskiego. Przejęła więc Państwową Bibliotekę Pruską (ewakuowaną do Marburga i Tybingi) oraz zbiory biblioteczne prowincji pruskiej (między innymi i Prus Wschodnich); przejęła wszystkie archiwalia i muzealia popruskie. Archiwum Główne Berlina Zachodniego przeszło więc na własność Fundacji i odtąd używa tradycyjnego tytułu honorowego — Tajne Pruskie Archiwum Państwowe. Archiwum to ma na razie zastępczo zarządzać aktami III Rzeszy Niemieckiej oraz najwyższych władz państwa pruskiego. Tym sposobem na własność Fundacji przeszły ważne zbiory dotyczące Prus Wschodnich, a zgromadzone w Getyndze (*Staatliches Archivlager in Göttingen*) i pochodzące z b. Archiwum Państwowe w Królewcu. Przeszły na własność Fundacji także Tajne Archiwum Pruskie (*Geheimes Staatsarchiv*) oraz Archiwum Techniki w Berlinie (*Feldhaus-Archiv*)⁴².

³⁹ M. Kohnke, *Das westdeutsche Archivwesen im Dienste des Staatsmonopolistischen Kapitalismus*, Archivmitteilungen, 1969, H. 6, ss. 213—215 oraz M. Kohnke, *Das Archivwesen als Bestandteil der Souveränen sozialistischen DDR*, Archivmitteilungen, 1968, H. 4, s. 153.

⁴⁰ G. Anders, *Probleme der Stiftung Preussischer Kulturbesitz*, Jahrbuch Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Berlin 1962, Bd. 2, s. 11. Interesujące jest również sformułowanie kuratora tej Fundacji, który stwierdza, że „likwidację państwa pruskiego przez zarządzenie nr 46 z 25 II 1947 Międzysojuszniczej Rady Kontroli przygotował zamach stanu przeprowadzony przez Papena w 1932 r. w interesie dyktatury hitlerowskiej. Reżim hitlerowski przede wszystkim zmierzał do likwidacji państwa pruskiego z jego demokratycznym, opartym na Pruskim Ogólnym Prawie Ziemskim” (H. G. Wornit, *Der Preussische Kulturbesitz im Jahr 1967*, Jahrbuch..., 1967, Bd. V, s. 9).

⁴¹ C. Gussone, *Der Weg zur Stiftung Preussischer Kulturbesitz*, Jahrbuch..., Bd. 1, s. 79. Faktyczną działalność Fundacja podjęła dopiero 1 IV 1962 r.

⁴² G. Zimmermann, *Hardenbergs Versuch einer Reform der preussischen Archivverwaltung und deren weitere Entwicklung*, Jahrbuch, Bd. 4, s. 69; H. Koep-

C. INSTYTUTY DOKUMENTACYJNE

Świadomość poważnych luk źródłowych w zasobie aktowym okresu nazistowskiego spowodowała, że obok państwowej służby archiwalnej gromadzeniem materiałów źródłowych do dziejów rządów hitlerowskich zajęły się różne instytuty dokumentacyjne. W Polsce wyspecjalizowały się w tym zakresie trzy instytucje — Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie oraz Instytut Zachodni w Poznaniu. Wszystkie te instytucje posiadają materiały dotyczące sytuacji Prus Wschodnich pod rządami gauleitera Kocha. Natomiast znacznie więcej instytucji tego typu znajduje się w Niemieckiej Republice Federalnej. Na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” stosunkowo szeroko informowałem o działalności zachodnioniemieckich instytutów wschodnich⁴³. W tym miejscu obraz dotychczasowy należy uzupełnić nowymi elementami tendencji, metod i taktyki pracy dokumentacyjnej tych instytutów⁴⁴. Otóż w dotychczasowym ujęciu nie ma jasnego i jednoznacznego sformułowania pojęcia „niemieckich badań wschodnich” (*Ostforschung*). Archiwistę w zakresie przedstawianej tutaj tematyki interesuje pięć spośród 50 instytutów: Instytut Herdera w Marburgu (*Johann Gottfried Herder-Institut*), Instytut Frankoński (*Institut für fränkische Landesforschung*) Uniwersytetu w Erlangen, Akademia Wschodnioniemiecka (*Ostakademie*) w Lüneburgu, Getyndzki Krąg Wspólnoty Pracy (*Göttiinger Arbeitskreis*) oraz Instytut Fryderyka Meineckego (*Friedrich Meinecke-Institut*) w Berlinie Zachodnim. Archiwistę mniej interesują wydawnictwa tych instytutów począwszy od „*Zeitschrift für Ostforschung*” poprzez „*Jahrbuch für fränkische Landesforschung*” do „*Jahrbuch des deutschen Ostens*” czy „*Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschland*”; natomiast w polu jego zainteresowań znajduje się działalność dokumentacyjna tych instytutów. Instytuty te bowiem gromadzą źródła dotyczące okresu rządów nazistowskich w Niemczech; kompletują źródła publicystyczne, które przy odpowiedniej krytyce źródłowej mogą stanowić namiastkę brakujących źródeł archiwalnych. Wyrazem zewnętrznym tej działalności dokumentacyjnej jest publikowana *Ost-deutsche Bibliographie*⁴⁵.

Rozproszenie więc źródeł archiwalnych oraz wysiłki różnych instytucji dokumentacyjnych w zakresie zagadnień dotyczących dziejów Prus Wschodnich w latach 1933—1945 wymaga z jednej strony szczegółowej informacji archiwalnej, z drugiej zaś — dokumentacji archiwalnej.

pen, *Das Archiv des Deutschen Ordens in Preussen*, Jahrbuch, Bd. 4, s. 172; I. M i e c k, *Bemerkungen zum Feldhaus — Archiv Berlin*, Der Archivar, 1969, H. 3, s. 283.

⁴³ Na temat polskich instytutów dokumentacyjnych por. *Archiwalny Biuletyn Informacyjny...*, ss. 186—205. Jeśli chodzi o informację o niemieckich instytutach dokumentacyjnych, wypada żałować, że zakończono ją na roku 1962. Od tego bowiem czasu wypłynęło wiele spraw nowych. Przytoczyć wypada jedną charakterystyczną wypowiedź F. G a u s e g o, iż „Królewiec był szczególnym ośrodkiem kulturalnym, a Prusy Wschodnie w ukierunkowywaniu kultury niemieckiej, więc kultury zachodniej na wschód” (F. G a u s e, *Kants Freunde in der Königsberger Kaufmannschaft*, Jahrbuch der Albertus Universität, Bd. 9, s. 49). Wreszcie zaznaczyć trzeba, że materiały dokumentacyjne dla spraw żydowskich prowadzi Instytut Leo-Baecka (E. G. L ö w e n t h a l, *Das Leo-Baeck-Institut*, Der Archivar, 1966, ss. 277—280). Instytut ten powołano w 1955 r. jako nadrzędną organizację (*Dachorganisation*) emigrantów żydowskich z Niemiec. Instytut posiada trzy centra badawcze: w Londynie, Jerozolimie i Nowym Jorku.

⁴⁴ F. M é t s k, *Das Interesse der Ostforschung des westdeutschen Imperialismus an den Sorben*, Schriften Reihe für Lehrer und Erzieher im zweisprachigen Gebiet, 1968, nr 1.

⁴⁵ Wydano już 6 tomów (t. 6 dotyczy lat 1965—1967). Wydawcą jest Herbert Marzian.

II. INFORMACJA ARCHIWALNA

Informacja archiwalna stosownie do tradycyjnych zasad opiera się na metodach ustrojowych. „Planowe, systematyczne i celowe poszukiwania archiwalne zależą od wyboru metody. Nie wolno liczyć na przypadkowe znaleziska, częstokroć zaciemniająca obraz rzeczywistości historycznej, częstokroć zacierająca właściwą hierarchię źródeł. Klucz archiwoznawstwa leży w zasadzie ustrojowej”⁴⁶. Stąd informacja archiwalna musi opierać się na porządku władz, ich hierarchii, na ścisłych granicach kompetencji urzędów i ich ustroju, na strukturze twórcy zespołu archiwalnego. Informacja archiwalna o zasobie Archiwum Olsztyńskiego wymaga jeszcze jednej uwagi. Wychodząc z założenia, iż mimo przejścia władzy przez nazistów (*Machtübernahme*) w zasadzie w organizacji biurowości oraz archiwalnej rok 1933 nie stanowił tzw. „cezury reżimowej”, ustalono bowiem strukturę wewnętrzną zespołów archiwalnych według zasady ciągłości prawnej i administracyjnej. Zasada ta uwzględnia z jednej strony jedność kancelarii — registratury — archiwum, z drugiej strony zmusza do zastosowania metody jedności zespołowej⁴⁷. Stąd wynika konieczność uwzględnienia przy poszczególnych grupach zespołów archiwalnych szerszej informacji ustrojowej o twórcach zespołów.

Informację archiwalną oparto w pierwszej kolejności na strukturze władz Prus Wschodnich w latach 1933—1945 oraz na strukturze władz centralnych w drugiej kolejności.

A. WŁADZE PRUS WSCHODNICH

Administracja pruska oraz nazistowska rozróżniała dwa rodzaje urzędów administracji państwowej tzw. II instancji (*die Behörden der Mittelstufe*). Szersze wyjaśnienie struktury ustrojowej prowincji Prus Wschodnich podalem w 1963 r.⁴⁸. Dlatego niżej przedstawiam krótkie informacje dotyczące zasobu aktowego tych twórców zespołów.

1. Naczelny Prezydent Prus Wschodnich (*Der Oberpräsident von Ostpreussen*), 1818—1845. Zespół rozbitý jest w dwóch ośrodkach: w Archiwum Olsztyńskim oraz w Archiwum Getyndzkim, przy czym w Olsztynie istnieje jedynie jego szczełek (516 j.a.), a w Getyndze zachowany jest prawie w komplecie (11.946 j.a.). Na podstawie szczełków akt znajdujących się w Olsztynie dla okresu rządów nazistowskich można uzyskać tylko nieliczne dane dotyczące udzielania zezwoleń na pobyt cudzoziemców na terenie prowincji. Są to jednak szczegóły dość istotne dla rozszyfrowania nazistowskiej polityki osadniczej. Zasób aktowy zgromadzony w Getyndze pozwala na opracowanie całokształtu działalności urzędu (wydziału ogólnego, szkolnictwa średniego i wyższego, rolnego z akcją tworzenia gospodarstw dziedzicznych, policji porządkowej, leśnictwa, planowania gospodarczego i przestrzennego).

2. Rejencja Olsztyńska (*Regierung Allenstein*), 1734—1944. Zespół jest również roz-

⁴⁶ A. Gieysztor, *Zarys nauk pomocniczych historii*, Warszawa 1948, t. 2, s. 217.

⁴⁷ T. Grygier, *Spisy zdawczo-odbiorcze jako ewidencja archiwalna w oddziałach akt Polski Ludowej w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie*, Archeion, 1966, t. 43, s. 44 oraz W. Goldinger, *Der einheitliche Aktenfond — ein Ziel der Zukunft*, *Der Archivar*, 1954, s. 112. Taką podstawę przyjmują również archiwiści NRD i formułują, że „akta urzędów często reorganizowanych i reorganizujących się należy porządkować odtwarzając registraturę okresu najpełniejszego dla poszczególnych działów i zastosować ją jako podstawę porządkowania (G. Richter, *Die Ordnung des Bestandes Land Thüringen-Ministerium des Innern im Thüringischen Landeshauptarchiv Weimar*, 1968, s. 12).

⁴⁸ T. Grygier, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1963, ss. 314—316.

bity. Większość akt (6 854 j.a.) znajduje się w Archiwum Olsztyńskim, natomiast szczyłek akt w Getyndze w liczbie 49 j.a. Zasoń aktowy zespołu w Olsztynie urywa się w zasadzie na roku 1924. Tylko nieliczne pojedyncze pisma dotyczą okresu lat 1933—1936 i to jedynie w zakresie nadzoru państwa nad samorządem gospodarczym (cechami). Szczyłek znajdujący się w Getyndze dotyczy spraw samorządu terytorialnego. Na marginesie zaznaczyć wypada całkowity brak akt dotyczących powiatu działdowskiego, który w wyniku kampanii wrześniowej w latach 1939—1945 włączony był do rejencji olsztyńskiej⁴⁹.

3. Rejencja Królewiecka (*Regierung Königsberg*), 1808—1938. Zespół uległ prawie kompletnemu zniszczeniu. Tylko szczytki znajdują się w Archiwum Olsztyńskim i to przede wszystkim akt specjaliści dotyczących powiatów okręgu rejencyjnego, które od 1945 r. włączone są do województwa olsztyńskiego. W Archiwum Olsztyńskim jest tych akt 79 j.a. Drugi szczyłek znajduje się w Getyndze⁵⁰. Jeśli chodzi o okres lat 1933—1938, jedynie poszczególne pisma dotyczą zagadnień osadnictwa i tworzenia nowej „warstwy chłopskiej”.

4. Rejencja Gąbińska (*Regierung Gumbinnen*), 1824—1935. Zespół uległ również prawie całkowitemu zniszczeniu. Szczytki zachowały się w Archiwum Olsztyńskim (18 j.a.) oraz w Getyndze (91 j.a.). Akta z lat 1933—1935 dotyczą drobnych spraw związanych z opieką społeczną. Zespół nie posiada żadnych śladów akt specjaliści dotyczących powiatu suwalskiego, włączonego do rejencji gąbińskiej w 1939 r.⁵¹

5. Rejencja Kwidzyńska (*Regierung Marienwerder*), 1745—1944. Ten zespół archiwalny rozmieszczony jest w trzech ośrodkach — w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku, w Archiwum w Getyndze oraz w Tajnym Archiwum Pruskim w Berlinie — Dahlem. Część zachowana w Archiwum Gdańskim w zasadzie dotyczy okresu do 1927 r. (1850 j.a.). Część zachowana w Archiwum w Getyndze (32 j.a.) oraz w Archiwum w Berlinie Zachodnim dotyczy spraw nadzoru nad samorządem terenowym, organizacji osiedlenia repatriantów niemieckich (Niemców bałtyckich) oraz polityki germanizacyjnej⁵².

6. Rejencja Ciechanowska (*Regierung Zichenau*), 1940—1944. Zespół został prawie całkowicie zniszczony w czasie ewakuacji. Ostatnie ślady drogi ewakuacyjnej zespołu aktowego Rejencji stwierdzono w Braniewie. Tym samym trudno dziś ustalić sposób opanowywania terytorium Północnego Mazowsza, czy proces szeroko zakreślonego zaokrąglania Prus Wschodnich, szczególnie forsowanego przez gauleitera Ericha Kocha. Sprawy nowego podziału Prus Wschodnich, przede wszystkim włączenia rejencji kwidzyńskiej do prowincji Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz przydzielania nowych obszarów do Prus Wschodnich jako rekompensaty za rejencje kwidzyńską, dalej ustalania obszaru kolonizacyjnego dla wschodniopruskich synów chłopskich znajdują swe odbicie w zasobie aktowym Archiwum Federalnego w Koblencji⁵³.

7. Rejencja Białostocka (*Bezirk Bialystock — Chefs der Zivilverwaltung* = Administracja Cywilna Rejencji Białostockiej), 1941—1944. Zespół włączony został do Prus Wschodnich. Zarządzali nim urzędnicy państwowi oraz partyjni z Królewca. Do końca istnienia nie posiadał skrytaliczowanej formy administracyjnej. Zespół ten zaginął w czasie przeprowadzanej ewakuacji. Ostatnie ślady drogi ewakuacyjnej stwierdzono w Górowie Iławeckim. Ślady działalności Rejencji Białostockiej istnie-

⁴⁹ T. Grygier, *Akta Rejencji Olsztyńskiej*, Archeion, 1962, t. 36, s. 21.

⁵⁰ Uzupełnieniem są akta katastrofalne zgromadzone w Archiwum Olsztyńskim.

⁵¹ J. v. Schönfeldt, *Die allgemeine und innere Verwaltung*, Berlin 1943, s. 49.

⁵² M. Dragan, R. Morcinek, M. Sławoszevska, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Gdańsku*, Warszawa 1954, s. 16.

⁵³ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*, t. 1, ss. 64—65.

ją w zbiorach Archiwum Federalnego w Koblencji, przede wszystkim dotyczące wzrostu znaczenia Ericha Kocha „na międzymorzu od Bałtyku do Morza Czarnego”⁵⁴.

8. Rejencja Gdańska (*Regierung Danzig*), 1939—1944. Zespół zachowany jest w formie szczątkowej w Wojewódzkim Archiwum w Gdańsku. Obejmuje on również zagadnienia dotyczące północno-zachodnich części Prus Wschodnich, włączonych do Prowincji Gdańsk — Prusy Zachodnie. Akta dotyczą spraw odszkodowań wojennych oraz nadań obywatelstwa niemieckiego⁵⁵.

9. Prezydium Policji w Gdańsku (*Der Höhere SS und Polizeiführer Danzig — Westpreussen*), 1940—1944. Zespół znajduje się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku. Obejmuje on także powiaty zachodnie Prus Wschodnich rejencji kwidzyńskiej, włączone do prowincji Gdańsk — Prusy Zachodnie. Jest to zespół szczątkowy. Akta dotyczą spraw osiedlenia repatriantów niemieckich z krajów bałtyckich, Besarabii oraz Wołynia⁵⁶.

* * *

Zasób aktowy głównych władz polityczno-administracyjnych Prus Wschodnich zachował się więc tylko w formie szczątkowej. Władze administracyjne tzw. II instancji (*Mittelstufe* — naczelnego prezesa prowincji oraz rejencje) nie dostarczają materiałów ilustrujących podstawowe sprawy zarządzania ani koncepcje polityczne nazistów. Stąd wypływa konieczność ujęcia tych spraw w materiałach zastępczych znajdujących się w zespołach aktowych urzędów administracji I instancji (landraturach = starostwach) oraz administracji lokalnej; dalej konieczność szczegółowej informacji o zespołach aktowych władz centralnych III Rzeszy.

Największą wartość w tym zakresie przedstawia grupa zespołów starościńskich. Z akt generalnych można chociaż częściowo odtworzyć działalność władz administracyjnych II instancji. Pod tym kątem widzenia zastosowano nawet metodę porządkowania zespołów starościńskich w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie. Zastosowanie wspomnianej wyżej zasady jedności zespołu spowodowało dostosowanie układu i struktury akt wyprodukowanych w okresie lat 1818—1945 do ostatniej struktury administracji powiatowej ustalonej przez nazistów. Tego rodzaju postępowanie ułatwia korzystanie z akt. Dla wyjaśnienia tego pociągnięcia konieczna jest nieco szersza informacja dotycząca organizacji administracji powiatowej. Otóż zastosowanie zasady jedności zespołu ułatwione zostało tym, że podstawowe ogniwo pruskiej administracji państwowej, jaką była instytucja starostwa powiatowego (landratury) w ciągu XIX i XX wieku nie zmieniło swego oblicza w głównych jego zarysach. Do tych głównych cech charakterystycznych należy pojęcie ogólnej i wewnętrznej administracji, rozwój samorządu w dwóch kierunkach (tworzenia nowych ogniw samorządu oraz rozszerzenia samego pojęcia samorządu)⁵⁷;

⁵⁴ Ibidem, s. 212.

⁵⁵ *Archiwalny Biuletyn Informacyjny*, s. 104.

⁵⁶ Ibidem, s. 101.

⁵⁷ Sprawy organizacji władz powiatowych administracji nazistowskiej są typową ilustracją walki nazistów z organizacją, czy instytucją państwa pruskiego pod hasłem „wprowadzenia porządku w Prusach”. Naziści w pełni wykorzystali podwójną grę prezydenta Hindenburga, który obok pruskiego parlamentarnego rządu (*Hoheitsregierung*) ustanowił drugi rząd komisaryczny (*Kommissarische Regierung*). Oba te rządy wzajemnie się zwalczały. Rząd parlamentarny uchodził za rząd prawnicowy. Ta walka wewnętrzna w Prusach ułatwiła znacznie nazistom rozwiązanie wszystkich instytucji samorządu pruskiego. Landratury (urzędy starościńskie) w likwidacji

dalej wprowadzenie sądownictwa administracyjnego (w zakresie ochrony prawnej wobec zarządzeń administracji) sprawowanego przez wydziały powiatowe na szczeblu powiatu oraz wydziały rejencyjne (*Bezirksausschuss*) na szczeblu województwa. W okresie Republiki Weimarskiej wyłączono z ogólnej administracji pruskiej pion administracji skarbowej i finansowej, podporządkowując go bezpośrednio centralnej administracji Rzeszy Niemieckiej. Na szczeblu powiatu powstały urzędy finansowe (*Finanzämter*), a na szczeblu prowincji izby skarbowe (*Landesfinanzämter*). Podobnie stało się z administracją pośrednictwa pracy. Na szczeblu powiatowym powstały urzędy pracy (*Arbeitsämter*) załatwiające sprawy pośrednictwa pracy oraz ubezpieczenia od bezrobocia. Tym sposobem dualizm ustrojowo-prawny i parlamentarny między krajami (państwami) a Rzeszą przeniesiono również na administrację. Obie grupy administracji pracowały obok siebie, często przeciw sobie.

Czynniki kształtujące administrację okresu nazistowskiego, a uzewnętrznione w strukturze zespołów starościńskich są następujące:

a. Pierwszym czynnikiem jest wzmocnienie władzy Rzeszy w administracji ogólnej. Nastąpił wzrost centralizmu administracyjnego Rzeszy. Osiągnięto to przez eliminację pruskiego ustawodawstwa. Relikty tego ostatniego pozostały jedynie w dziedzinie prawa gminnego, prawa policyjnego oraz ustroju prowincjonalnego. Również preferowanie Rzeszy na polu prawa administracyjnego wzmocniało centralizm. Podstawową rolę w tym zakresie odegrały ustawy z 30 stycznia 1934 r. oraz z 2 lutego 1934 r. w partiach dotyczących ustalania prawa zwierzchniego, a więc i zwierzchności administracyjnej. Prawa te przeniesiono z krajów (państw) na Rzeszę. Z tą chwilą kraje nie były już państwami, a stały się tylko swoistego rodzaju organizmami administracyjnymi. Prowincje straciły również znaczną dozę samorządności. Naziści wprowadzili natomiast nowy stosunek administracji centralnej do prowincjonalnej przez ustalenie instytucji *gauleiterów* (kierowników organizacji partyjnej) oraz instytucji namiestników (*Reichsstatthalter*) szczególnie ważnych na obszarach włączonych do Prus Wschodnich oraz dla powiatów zachodnich Prus Wschodnich włączonych do prowincji Gdańsk-Prusy Zachodnie⁵⁸.

Centralizm administracyjny Rzeszy gruntowało również ujednoczenie władz administracyjnych tak centralnych, jak i terenowych. Ujednoczenie to przeprowadzono ustawą z 7 kwietnia 1933 r. i 1 maja 1934 r. zarządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 25 października 1934 r. Nastąpiła unia realna siedmiu ministerstw Rzeszy i Prus. Niezależne pozostały tylko Ministerstwo Finansów oraz urząd Prezesa Rady Ministrów państwa pruskiego. Również niektóre gałęzie administracji przeszły z krajów (państw) na Rzeszę. Dotyczyło to administracji wymiaru sprawiedliwości oraz administracji policyjnej (ustawy z 21 stycznia 1935 r., 17 czerwca 1936 r., 19 marca 1937 r. oraz 28 marca 1940 r.). Dotyczyło to sądów, policji bezpieczeństwa, policji porządkowej i żandarmerii. Równocześnie powstały nowe gałęzie administracji Rzeszy (propagandy, lotnictwa, dróg publicznych, nauki i oświaty, leśnictwa, planowania gospodarczego, młodzieży, budownictwa mieszkaniowego oraz energetyki). Na podkreślenie zasługuje fakt, iż resort planowania gospodarczego był upoważniony do wydawania poleceń wszystkim władzom i instytucjom, nie wyłączając partyjnych. Te posunięcia posiadały szczególne znaczenie dla władz administracyjnych I instancji, gdyż w związku z utworzeniem nowych urzędów Rzeszy

państwa pruskiego odegrały znaczną rolę (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie — dalej WAPO — VIII/7/167 uwagi dotyczące organizacji landratur z 17 VIII 1934 r.).

⁵⁸ J. Schönfeldt, *Die allgemeine*, s. 18.

wprowadzono nową organizację władz terenowych⁵⁹. Można rozróżnić cztery kierunki rozwiązań organizacyjnych. Otóż istniały urzędy Rzeszy, które korzystały z organizacji władz krajowych, tak administracji ogólnej jak i wewnętrznej oraz z samorządu. Były to komórki I i II instancji administracji drogowej, leśnej (dla administracji leśnej oraz ochrony przyrody), wyznaniowej, planowania przestrzennego i gospodarczego, młodzieży (wspólnie z władzami *Hitlerjugend*) oraz energetyki. Działały również urzędy Rzeszy posiadające swe własne komórki I i II instancji. Chodzi przede wszystkim o administrację propagandy w zakresie autostrad oraz lotnictwa. Był wreszcie urząd Komisarza Rzeszy do spraw budownictwa mieszkaniowego, który posługiwał się na szczeblu II instancji administracją partyjną (*Gauleitung*) oraz urząd Wielkiego Łowczego, który w zakresie swej działalności korzystał na szczeblu I i II instancji z komórek zorganizowanych w oparciu o funkcje honorowe⁶⁰.

b. Drugim czynnikiem kształtującym rozwój administracji okresu nazistowskiego było ułożenie stosunku administracji ogólnej do administracji partyjnej. Ogólnie mówi się o tzw. upaństwowieniu partii nazistowskiej. Sprawy te uregulowano prawem państwowym. Istniały cztery instancje administracji partyjnej — kierownictwo Rzeszy (*Reichsleitung*), prowincji (*Gauleitung*), powiatu (*Kreisleitung*) oraz gminy (*Ortsleitung*). W zasadzie terytorium właściwości okręgów partyjnych pokrywały się z okręgami wyborczymi do Parlamentu Rzeszy. Stąd zachodziły różnice między okręgami partyjnymi i podziałem administracyjnym państwa. Na szczeblu prowincji następowała unia personalna między urzędem naczelnego prezesa prowincji i kierownikiem partyjnym (*Gauleiter*). Na terenie powiatu początkowo istniała również unia personalna urzędu starosty (landrata) z kierownikiem partyjnym (*Kreisleiter*); po roku 1939 unia następowała wyjątkowo, przede wszystkim na terenach polskich wcielonych do Rzeszy (prowincji Gdańsk — Prusy Zachodnie oraz w tzw. Kraju Warty). Obok partii nazistowskiej istniały też przybudówki partyjne (*Gliederungen der Partei*) oraz organizacje towarzyszące (*angeschlossene Verbände*). Struktura tych organizacji dostosowana była do struktury i organizacji aparatu politycznego partii⁶¹.

Prawny stosunek partii do państwa regulowały ustawy z 1 grudnia 1933 r. oraz z 12 grudnia 1942 r. Zadania partii wobec państwa w okresie wojny regulowało zarządzenie z 28 grudnia 1939 r. Szczegółowe przepisy dotyczyły wzajemnego stosunku między starostą powiatowym a kierownikiem partii (*Kreisleiter*). Starosta powiatowy był jedynie odpowiedzialnym urzędnikiem za zarządzanie powiatem. Współdziałanie partii z administracją państwową dotyczyło kilku spraw, a przede wszyst-

⁵⁹ Charakterystyczna jest uwaga dotycząca oceny roli pruskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przez nazistów: „Ministerstwo to prowadzone przez Severinga i Grzesińskiego, socjaldemokratów, skoncentrowało cały swój wysiłek na walkę przeciwko NSDAP. W przeciągu 14 lat swego istnienia stało się kluczową instytucją siły w Niemczech. Dlatego H. Göring jako komisaryczny minister spraw wewnętrznych w Prusach mógł z powodzeniem wystąpić przeciwko ruchowi marksistowskiemu” (WAPO VIII/7/212 pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 12 VIII 1935 r.).

⁶⁰ Tzw. upaństwowienie partii nazistowskiej wynikało z programu nazistowskiego dotyczącego ujednoczenia aparatu administracyjnego (*Einheit der Verwaltung*), którego program wysunął minister spraw wewnętrznych Frick w listopadzie 1936 r. (por. *Deutsche Verwaltung*, 1936, s. 334). Budowa organizacyjna partii nazistowskiej miała to ujednoczenie ułatwić w oparciu o strukturę partyjną: kierownictwa Rzeszy (*Reichsleitung*), kierownictwa okręgu (*Gauleitung*), kierownictwa powiatu (*Kreisleitung*) oraz kierownictwa lokalnego (*Ortsleitung*).

⁶¹ Ustawa o zabezpieczeniu jedności partii i państwa z 1 XII 1933 r. (*Reichsgesetzblatt*, s. 1016).

kim obsady personalnej (ustawy z 30 stycznia 1935 r. i z 10 lipca 1937 r. oraz z 26 marca 1942 r.) wszystkich instytucji państwowych i gminnych, ponadto organizacji opieki społecznej (*National-Sozialistischer Verein = NSV, National-Sozialistische-Frauenschaft = NSF, National-Sozialistische-Kriegsopferversorgung*). NSV przejęło liczne instytucje opiekuńcze dawniej zarządzane przez gminy i związki samorządowe. Również urzędy państwowe do spraw młodzieży (*Jugendämter*) związane były z NSV i *Hitler-Jugend* (HJ). Wychowanie młodzieży należało w szkole do państwa, a poza szkołą do HJ. Partia włączała się do gospodarki wojennej przede wszystkim w zakresie zarządzania i kierowania racjonowaniem żywności. Wreszcie ścisła łączność istniała między partią, policją oraz oddziałami ochrony partyjnej (*Schutzstaffel = SS*).

Okręgi prowincjonalne partii (*Parteigau*e) stały się również państwowymi okręgami administracji państwa. W okresie wojny wiele zadań państwowych realizowały instancje partyjne ^{61a}.

Podział administracyjny Prus Wschodnich zmieniono zarządzeniem z 8 października 1939 r. w związku z ustaleniem administracji okupacyjnej w Polsce. Część powiatów należących do rejencji kwidzyńskiej przeszła do utworzonej prowincji Prus Zachodnich, a Klajpeda włączona została do rejencji gabińskiej, dalej utworzono rejencję ciechanowską oraz okręg białostocki ⁶².

c. Trzecim czynnikiem rozwoju administracji nazistowskiej była organizacja administracji wojennej. Totalna wojna zmusiła administrację do znacznych przekształceń. Rozwój administracji powiatowej zależał naturalnie od ukształtowania organizacji administracji centralnej. 30 sierpnia 1939 r. utworzono Radę Ministerialną dla Obrony Rzeszy (*Der Ministerrat für die Reichsverteidigung*). Następnie utworzono urząd Pełnomocnika do Spraw Administracji (*Generalbevollmächtigter für die Verwaltung = GBV*), Pełnomocnika do Spraw Gospodarczych (*Generalbevollmächtigter für die Wirtschaft = GBW*). Na szczeblu II instancji utworzono instytucje wspomnianych komisarzy obrony Rzeszy, dalej z zakresu gospodarki wojennej utworzono urzędy Pełnomocnika do Spraw Administracji (*Landwirtschaftsämter*), pełnomocników ruchu drogowego (*Bevollmächtigte für den Nahverkehr*), urzędy gospodarki leśnej i drzewnej (*Forst- und Holzwirtschaftsämter*), związki chłopskie (*Landesbauernschaften*) oraz urzędy żywnościowe (*Landesernährungsämter*). Zarządzeniem z 16 listopada 1942 r. zmieniono sieć okręgów obrony i administracji gospodarczej.

W administracji wojennej ważną rolę do spełnienia przyznano wyższym oficerom SS oraz dowódcom policyjnym (*Höhere SS- und Polizeiführer*). Stanowiska te

^{61a} Chronologicznie rzecz przedstawiając, zarządzenia te wyglądały następująco:

— zarządzeniem z 19 listopada 1940 r. kierownik partii (*Gauleiter*) został komisarzem gospodarki mieszkaniowej (*Gauwohnungskommissar*);

— zarządzeniem z 21 marca 1942 r. *Gauleiter* został pełnomocnikiem do spraw zatrudnienia (*Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz*). On kierował urzędami pracy;

— zarządzeniem z 20 kwietnia 1942 r. kierownik partii stał się kierownikiem nowo powstałej izby gospodarczej (*Gauwirtschaftskammer*), przejmującej dotychczasowe funkcje i zadania izb przemysłowych, handlowych i rzemieślniczych;

— zarządzeniem z 1 października 1942 r. kierował zagadnieniami uzbrojenia (*Rüstungsinspektion i Rüstungskommission*);

— wreszcie zarządzeniem z 16 listopada 1942 r. został komisarzem obrony (*Reichsverteidigungskommissar*).

⁶² Cz. Madałczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 64. Göring i Koch konsekwentnie dążyli do znacznego „zaokrąglenia Prus Wschodnich jako rekompensaty za utraconą na rzecz prowincji Gdańsk-Prusy Zachodnie rejencji kwidzyńskiej. Powiat suwalski również został włączony do Rzeszy Niemieckiej” (J. Schöfeldt, *Die all-gemeine*, s. 29).

przewidywano już w czasach pokojowych, ale ich działalność ograniczano do niewielu wypadków. Z wybuchem wojny podporządkowano im całą policję okręgu obrony. Policja bezpieczeństwa podlegała własnym inspektorom, a policja porządkowa własnym.

Na szczeblu powiatowym organizacja administracji wojennej przedstawiała się następująco.

Urzędy gospodarcze (*Wirtschaftsämter*) dysponowały produkcją przemysłową, a urzędy żywienia (*Ernährungsämter*) produkcją rolniczą. Dla ruchu drogowego przydano starostom oraz prezydentom miast (*Oberbürgermeistern*) kierownika do spraw ruchu drogowego (*Fahrbereitschaftsleiter*) oraz pełnomocnika gospodarki leśnej i drzewnej (*Beauftragte für die Forst- und Holzwirtschaft*). Urzędy gospodarcze i żywnościowe przekazano starostom jako zadanie administracji samorządowej; to samo dotyczyło zadań opieki nad rodziną (*Familienunterhalt*). Zadania regulacji szkód wojennych oddano starostom, ale jako zadanie państwowe⁶³.

* * *

Z uwagi na podporządkowanie pionowe starostw oraz centralizmu ustrojowego nazistowskiej koncepcji prawnej struktura i organizacja starostw zależała w znacznej mierze od ustroju władz centralnych (III instancji) oraz władz prowincjonalnych (II instancji). Ale równocześnie należy uwzględnić inną stronę działalności starosty jako kierownika samorządu. Ustawa z 15 grudnia 1933 r. ograniczyła w myśl zasad centralizmu zakres samorządu. Na przykład na szczeblu prowincji samorząd całkowicie podporządkowano naczelnemu prezesowi, który został równocześnie kierownikiem samorządu, ograniczając samodzielność starosty krajowego (*Landeshauptmann*) oraz likwidując sejm prowincjonalny (*Provinziallandtag*), którego miejsce zajęła rada prowincjonalna (*Provinzialrat*) w myśl ustawy z dnia 17 września 1933 r. Starosta powiatowy zawsze był urzędnikiem występującym równocześnie jako urzędnik państwowy oraz jako kierownik samorządu. To związanie dwu stanowisk podkreślone zostało w zarządzeniu z 8 marca 1943 r. Biura starostwa (kancelaria i organizacja) oraz biura powiatowego samorządu zostały połączone w rękę jednego kierownika. Ale zewnętrzna dwutorowość nie była wcale istotą struktury starostwa powiatowego jako urzędu załatwiającego swe sprawy. Samorząd bowiem obok swych własnych spraw załatwiał także zlecone, z natury rzeczy państwowe, ale ze względów praktycznych (aparatus administracyjny samorządu był zawsze bardziej sprawny i operatywny od administracji państwowej) wykonywane przez samorząd. Do najistotniejszych zakresem i ważnością zadań zleconych należały: opieka nad rodziną, gospodarka wojenna, sprawy związane z wyżywieniem i gospodarką, nadzór nad gminami oraz urzędami stanu cywilnego^{63a}.

⁶³ J. Schönfeldt, *Die allgemeine*, s. 63.

^{63a} Zestaw zadań starostwa powiatowego, według których ustalono strukturę zespołów starościńskich, przedstawiał się następująco:

I. Zadania administracji państwowej:

Obrona Rzeczy (współdziałanie przy rejestracji oraz służby wojskowej, regulacja szkód wojennych); sprawy wynikające z prawa zwierzchności państwowej; zarząd policją, w zakresie działań żandarmerii; sprawy zdrowotne wraz ze współpracą z urzędem zdrowia (*Gesundheitsämter*); sprawy weterynaryjne wraz ze współpracą z radcą weterynaryjnym (*Veterinärat*); sprawy przemysłowe wraz ze współpracą z urzędem przemysłowym (*Gewerbeaufsichtsamt*); sprawy szkolne wraz ze współpracą z radcą szkolnym (*Schulrat*); sprawy policji budowlanej wraz ze współpracą z kierownikiem ruchu drogowego wojennego (*Fahrbereitschaftsleiter*).

II. Zadania zlecone z natury rzeczy państwowe, ale załatwiane w biurze powia-

Warto w tym miejscu podkreślić, że ustawodawstwo nazistowskie utrzymało organ wykonawczy samorządu powiatowego — wydział powiatowy (*Kreisausschuss*), ale już nie w charakterze współgospodarza powiatu, a tylko jako czynnik doradczy. Wreszcie obok urzędu starościńskiego istniały urzędy niespełnione, jak urzędy zdrowia, radcy weterynaryjni, urzędy budownictwa państwowego, urzędy katastralne, urzędy wodne, urzędy rolne, urzędy przemysłowe, radcy szkolni oraz kasy powiatowe. Podlegały one bezpośrednio rejencji, a urzędy rolne (*Kulturämter*) naczelnemu prezesowi prowincji. Niemniej starosta nadzorował te urzędy i zobowiązany był pilnować, by ich działalność była zgodna z polityką państwa. Sprawy te regulowały ustawy z 4 września 1932, 28 grudnia 1939 r. oraz zarządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 24 czerwca 1939 r. Wyjątkowa sytuacja istniała w powiatach, które weszły w skład prowincji Gdańsk — Prusy Zachodnie. Tutaj starości podlegały bezpośrednio wszystkie urzędy na terenie powiatu⁶⁴.

* * *

Nie wszystkie zespoły urzędów starościńskich wykazują jednakowy stan zachowania, wiele zespołów jest tylko fragmentarycznych, znaczna liczba zespołów nie posiada w ogóle akt z okresu nazistowskiego.

10. Starostwo Powiatowe w Braniewie (*Landratsamt Braunsberg*), 1843—1944. W Archiwum Olsztyńskim znajduje się 2083 j.a., z tego okresu nazistowskiego dotyczy 580 j.a. Fragmenty zespołu znajdują się w Archiwum w Getyndze; dotyczą one przede wszystkim kroniki wojennej powiatu.

Zasób aktowy zespołu w zakresie okresu nazistowskiego obejmuje sprawy związane z obronnością państwa, współpracą władz cywilnych z władzami wojskowymi oraz tajną policją, a w szczególności spraw dotyczących przygotowywania wyborów oraz referendum z 19 sierpnia 1934 r. Ponadto nadzoru nad cudzoziemcami, organizacjami politycznymi i społecznymi, emigracji oraz ruchu ludnościowego, spraw wywłaszczeniowych i regulacji odszkodowań za zniszczenia wojenne.

towym (samorządu). Opieka nad rodziną (*Familienunterhalt*); urząd żywnościowy (*Ernährungsamt*); urząd gospodarczy (*Wirtschaftsamt*).

III. Zadania zlecone państwu z reguły załatwiane przez samorząd: nadzór nad gminami wraz ze współpracą z wydziałem kontroli (*Rechnungsprüfungsamt des Kreises* oraz *Gemeindeprüfungsamt*); nadzór nad urzędami stanu cywilnego.

IV. Zadania samorządowe: administracja kadrowa; administracja finansowa, administracja podatkowa, kontrola finansowa; opieka społeczna i zakłady opiekuńcze; opieka nad inwalidami wojennymi i ich rodzinami; urząd młodzieżowy (*Kreisjugendamt*) i zakłady młodzieżowe; sprawy kultury powiatu (biblioteki i muzeum); sprawy mieszkaniowe; zaopatrzenie energetyczne i ruch drogowy; eksploatacja dróg publicznych oraz gminnych; melioracje; opieka nad gminami i ich dotowanie; opieka nad zakładami NSV oraz HJ; Komunalna Kasa Oszczędności.

⁶⁴ Z uwagi na podział prowincji wschodniopruskiej między ośrodki w Królewcu i Gdańsku podkreślić trzeba w organizacji landratur (urzędów starościńskich) ich różnice między prowincją Prusy Wschodnie a namiestnictwem Prusy Zachodnie (*Reichsgau*). Wprawdzie w organizacji landratur zachowano wzory pruskie (wbrew poglądom Cz. M a d a j c z y k a, *Polityka III Rzeszy*, t. 1 s. 75), niemniej istniały dwie zasadnicze różnice w okręgach namiestnikowskich. Kierownictwo biura powiatowego z reguły spoczywało w rękach urzędnika państwowego (*Regierungsoberinspektor*). Tradycyjnie w Prusach Wschodnich załatwiano sprawy przez osobne biuro powiatowe (samorządowe) w biurze starostwa jako urzędu państwowego. Wszystkie urzędy wydzielone z powiatu podlegały w okręgach namiestnikowskich bezpośrednio landratom.

Sprawy wynikające z prawa zwierzchności państwowej: zmiany nazwisk (germanizacji) osób oraz nazw miejscowości, specjalnych funduszy organizacyjnych, regulacji spraw ludności żydowskiej, przyznania obywatelstwa oraz odznaczeń. Do tego działu należy również statystyka życia powiatu.

Z zakresu nadzoru policyjnego znajdują się akta kolegium karno-administracyjnego, nadzoru nad polskimi robotnikami sezonowymi oraz zesłanymi na prace przymusowe. Z zakresu nadzoru przemysłowego akta związane ze sprawami udzielania koncesji, z zakresu nadzoru rolnictwa sprawy pomocy kredytowej dla rolnictwa, realizacji tzw. „pomocy wschodniej”. Ze współpracy z radcą szkolnym pozostały akta z zakresu polityki szkolnej, statystyki oraz organizacji szkolnictwa. Podobnie zachowały się akta dotyczące ruchu drogowego w czasie wojny.

Z zadań zleconych akta biura powiatowego zawierają sprawy z zakresu opieki nad rodziną, dziećmi, planowania gospodarczego oraz polityki reglamentacji żywności i towarów. Z nadzoru nad gminami zespół zawiera akta dotyczące kontroli budżetów gminnych.

Z zadań samorządowych pozostałość aktowa zespołu dotyczy polityki finansowej, podatkowej oraz opieki społecznej i kwestii bezrobocia.

11. Starostwo Powiatowe w Kętrzynie (*Landratsamt Rastenburg*), 1723—1943. Zespół rozbity jest między dwa ośrodki — Archiwum Olsztyńskie (228 j.a.) oraz Archiwum w Getyndze. W obu ośrodkach zespół jest fragmentaryczny. Akta dotyczące okresu nazistowskiego w Olsztynie znajdują się sporadycznie w poszczególnych woluminach. Fragment znajdujący się w Getyndze dotyczy tylko spraw samorządowych oraz kroniki wojennej powiatu.

Zasób aktowy zespołu dotyczy spraw organizacyjnych szkolnictwa, spraw żydowskich (wywłaszczenia i pozbawienia obywatelstwa) oraz akta wpływające ze współpracy starosty z zarządem powiatowego związku chłopskiego (*Kreisbauernschaft*) informujące o strukturze tejże organizacji, powstawaniu gospodarstw dziedzicznych, stosunku władz pruskich do robotników rolnych, walki z sabotażem w rolnictwie oraz organizacji reglamentacji żywności.

12. Starostwo Powiatowe w Darkiejmach (*Landratsamt Darkehmen*), 1818—1943. Są to akta fragmentaryczne tak w Archiwum w Olsztynie (10 j.a.), jak i w Archiwum w Getyndze (17 j.w.). Okresu nazistowskiego dotyczą tylko poszczególne pisma w tematycznych teczkach. W Getyndze znajdują się akta dotyczące pomocy państwowej dla rolnictwa, materiały kroniki wojennej powiatu. Fragmenty w Archiwum Olsztyńskim dotyczą spraw żydowskich.

13. Starostwo Powiatowe w Giżycku (*Landratsamt Loetzen*), 1808—1944. Zespół akt rozbity jest między Archiwum Olsztyńskie oraz Archiwum w Getyndze. Ilościowo zespół w Archiwum Olsztyńskim jest stosunkowo wielki (3208 j.a.). Niemniej jest również fragmentem, w którym tylko niektóre zakresy działania urzędu starościńskiego są reprezentowane w komplecie. Do okresu nazistowskiego zespół obejmuje 720 j.a. Fragment znajdujący się w Archiwum w Getyndze obejmuje tylko te materiały, które przed 1945 r. dotarły do Archiwum Państwowego w Królewcu.

Z zakresu obrony Rzeszy zespół zawiera sprawy związane z mobilizacją 1939/1940, zakwaterowania i wyżywienia ludności ewakuowanej z Niemiec Zachodnich (tzw. uciekinierzy przed bombardowaniami lotniczymi = *Bombengeschädigte*), sprawy organizacji obozów pracy, polityki germanizacyjnej (zmian nazwisk oraz nazw miejscowości), sprawy osadnicze, walki z bezrobociem, oraz sprawy nadań obywatelstwa. Z zakresu spraw przemysłowych akta dotyczące koncesji, rozwoju rzemiosła. Wreszcie akta szkolne oraz wynaniowie.

Z zakresu zadań zleconych zachowały się akta opieki nad rodziną, polityki gospodarczej, polityki kredytowej (oddłużania rolnictwa, tworzenia gospodarstw dziecięcych), planowania gospodarczego oraz reglamentowania żywności. Z zagadnień rolnictwa i leśnictwa sprawy intensyfikacji rolnictwa, ochrony przyrody. Z nadzoru nad urzędami stanu cywilnego do odnotowania są księgi urodzeń, małżeństw i zgonów Polaków, Czechów i innych narodowości, skierowanych na roboty przymusowe w powiecie.

Z zakresu zadań samorządowych zespół zawiera akta spraw podatkowych, finansowych, organizacji gminnej, sołeckiej, urzędzeń opieki społecznej, polityki opieki nad młodzieżą, budownictwa mieszkaniowego, eksploatacji i budowy dróg publicznych oraz organizacji komunalnej kasy oszczędności.

14. Starostwo Powiatowe w Kwidzynie (*Landratsamt Marienwerder*), 1786—1945. Zespół zachował się tylko w formie szczątkowej i rozbity jest między dwoma archiwami — Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku (z okresu lat 1939—1945; obejmuje 38 j.a., z całego okresu obejmuje 10,5 m.b.akt) oraz w Archiwum w Getyndze (tylko fragmenty, które przed 1945 r. przeszły do Archiwum Państwowego w Królewcu, jak akta samorządowe oraz materiały do kroniki wojennej powiatu).

Fragment zachowany w Archiwum Gdańskim obejmuje z okresu 1939—1945 akta spraw finansowych, administracyjnych, służby zdrowia oraz akt nadań obywatelstwa niemieckiego (*Volkskartei*).

15. Starostwo Powiatowe w Lidzbarku Warmińskim (*Landratsamt Heilsberg*), 1814—1944. Zespół zachował się w formie szczątkowej i rozbity jest między Archiwum Państwowe w Olsztynie oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze (7 j.a.) posiada materiały do kroniki wojennej powiatu. Archiwum w Olsztynie ma ogółem 30 j.a. tego zespołu, z czego tylko nieliczne sprawy i pisma dotyczą okresu nazistowskiego (sprawy polityki podatkowej oraz samorządowej).

16. Starostwo Powiatowe w Mrągowie (*Landratsamt Sensburg*), 1818—1944. Zespół zachował się w formie szczątkowej i rozbity jest między Archiwum Olsztyńskie oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze posiada 17 j.a. dotyczących spraw samorządowych oraz materiałów do kroniki wojennej powiatu.

Fragment zespołu znajdujący się w Archiwum Olsztyńskim (j.a. 149) posiada do okresu nazistowskiego 21 j.a. obejmujących akta cenzury prewencyjnej nazistów, inwigilacji policyjnej, organizacji politycznych i społecznych, sprawy wysiedlania oraz polityki szkolnej.

17. Starostwo Powiatowe w Malborku (*Landratsamt Marienburg*), 1784—1944. Zespół zachował się w stanie szczątkowym. Rozbity jest między Archiwum Państwowe w Gdańsku oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze posiada tylko te materiały, które przed 1945 r. przeszły do Archiwum Państwowego w Królewcu; są to materiały dotyczące organizacji urzędu starościńskiego oraz polityki rolnej.

Fragment zachowany w Archiwum w Gdańsku z lat 1939—1945 obejmuje tylko 40 poszytów. Są to akta spraw ogólnoadministracyjnych i budżetowych, spraw rolnych i policyjnych. Szczątkowość materiałów archiwalnych zespołu nie pozwala na naświetlenie poszczególnych spraw.

18. Starostwo Powiatowe w Nidzicy (*Landratsamt Neidenburg*), 1812—1943. Zespół zachował się w formie szczątkowej i rozbity jest między Archiwum Państwowe w Olsztynie oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze (11 j.a.) obejmuje sprawy organizacyjne urzędu starościńskiego oraz nadzoru nad cudzoziemcami.

Fragment zespołu zachowany w Archiwum Olsztyńskim tylko w poszczególnych pismach woluminów zawiera akta dotyczące okresu 1933—1935 w sprawach cenzury prewencyjnej.

19. Starostwo Powiatowe w Nowym Mieście Lubawskim (*Landratsamt Löbau*), 1939—1943. Zespół zachowany w formie szczątkowej (28 j.a.) i dotyczący jednej tylko sprawy — zaopatrzenia inwalidzkiego.

20. Starostwo Powiatowe w Olsztynie (*Landratsamt Allenstein*), 1774—1944. Zespół zachowany w formie szczątkowej i rozbity między Archiwum Państwowe w Olsztynie oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze posiada fragment (8 j.a.) dotyczący spraw związanych z tworzeniem gospodarstw dziedzicznych.

Fragment zachowany w Archiwum Olsztyńskim dotyczy spraw związanych z wykonywaniem opieki społecznej oraz działalności sądów rozjemczych.

21. Starostwo Powiatowe w Ostródzie (*Landratsamt Osterode*), 1793—1944. Jest to największy zespół archiwalny urzędów starościńskich. W Archiwum Olsztyńskim liczy 9825 j.a. Niemniej jest to również zespół fragmentaryczny. Archiwum Olsztyńskie posiada akta przejęte w latach 1945—1948 z bieżącej registry landratury, pozostawionej przez uciekające władze w budynku landrackim. Inny fragment zespołu znajduje się w Archiwum w Getyndze. Jest to fragment akt, które przed 1945 r. przeszły do Archiwum Państwowego w Królewc. Fragment ten liczy 17 j.a., a dotyczy spraw organizacyjnych landratury oraz formowania kroniki wojennej powiatu.

Fragment zespołu znajdujący się w Archiwum Olsztyńskim posiada 937 j.a. obejmujących sprawy okresu 1933—1944. Wartość źródłowa tego fragmentu jest różna, gdyż w polityce archiwalnej zespół ten przyjęto za tzw. archiwalny zespół typowy⁶⁵.

Z zakresu zadań państwowych zespół posiada akta dotyczące: mobilizacji na terenie powiatu, rejestracji poborowych, organizacji Niemieckiego Czerwonego Krzyża, przybudówki organizacyjnej partii nazistowskiej Narodowo-Socjalistycznej Kolumny Transportowej (*National-Sozialistische Kraft Korps* = NSKK), organizacji komisariatów granicznych w Dąbrownie oraz Pietrzwałdzie, ruchu granicznego, organizacji paramilitarnych, cenzury prewencyjnej, ewakuacji ludności niemieckiej z zagrożonych bombardowaniem lotniczym Niemiec Zachodnich i Berlina, przygotowań ewakuacyjnych ludności powiatu w latach 1943/44, utrzymania rodzin potrzebujących opieki, ewakuacji ludności z reencji gąbińskiej na tereny powiatu ostródzkiego (rok 1944), wreszcie regulacji szkód wojennych.

Z zakresu prawa zwierzchniego zespół zawiera akta dotyczące nadawania i odbierania obywatelstwa niemieckiego, wydawania kart pobytu dla polskich robotników będących na robotach przymusowych, dla ludności narodowości polskiej, ale posiadającej obywatelstwo niemieckie, dla robotników na pracach przymusowych, pochodzących ze Związku Radzieckiego. Następnie akta spraw zmian własnościowych (wywłaszczenia i przesiedlenia), stosowania przymusowych środków nacisku administracyjnego.

Z zakresu spraw zdrowotnych akta dotyczą współpracy z urzędem zdrowia (*Gesundheitsamt*), wykazy lekarzy na terenie powiatu oraz organizacji służby zdrowia. Z zakresu spraw policyjnych zespół obejmuje akta dotyczące ludności żydowskiej powiatu, organizacji służby policyjnej na terenie powiatu oraz organizacji żandarmerii. Ze spraw szczególnych zespół zawiera akta dotyczące wysiedlenia cudzoziemców, nadzoru nad polskimi i rosyjskimi robotnikami sezonowymi, robotników zesłanych na roboty przymusowe, nadzoru policyjnego nad pracującymi jeńcami wojennymi, ścigania zbiegłych jeńców wojennych, prowadzenia ksiąg meldunkowych ludności stałej powiatu oraz robotników przymusowych, wystawiania paszportów, statystyki emigracyjnej oraz nadzoru nad grupami wyznaniowymi oraz sektami.

⁶⁵ G. Kał eń s k i, *Brakowanie akt*, Warszawa 1948, s. 31.

Z zakresu spraw przemysłowych zespół posiada akta dotyczące organizacji cechów powiatu, nadzoru nad zakładami przemysłowymi, intensyfikacji produkcji rolnej oraz struktury przemysłu rolnego. Z zakresu polityki rolnej zachowały się akta dotyczące polityki ustrojowej (struktury) rolnictwa, przede wszystkim osadnictwa rolniczego (gospodarstw rentowych oraz gospodarstw dziedzicznych).

Z zakresu polityki oświatowej w zespole znajdują się akta dotyczące organizacji szkolnictwa powiatu, stosunków narodowościowych i społecznych powiatu, statystyki szkolnej, stosunków wyznaniowych oraz nauczania religii i wychowywania dzieci z małżeństw mieszanych (katolicko-ewangelickich).

Z zakresu zadań zleconych urzędowi starościńskiego zespół posiada akta dotyczące opieki nad rodzinami, opieki nad młodzieżą, nadzoru nad higieną i bezpieczeństwem pracy w zakładach pracy. Następnie akta spraw związanych z planowaniem gospodarczym oraz reglamentowania żywności oraz artykułów przemysłowych. Wreszcie akta nadzoru nad gminami, ustalania preliminarzy budżetowych dla poszczególnych gmin oraz akta nadzoru nad urzędami stanu cywilnego.

Z zakresu zadań samorządowych zespół obejmuje akta dotyczące gospodarki finansowej oraz podatkowej powiatu, gospodarki w zakładach opiekuńczych powiatu oraz zakładach młodzieżowych, następnie akta zarządzania instytucjami kulturalnymi, przedsiębiorstw budownictwa mieszkaniowego oraz opieki nad rezerwatami przyrody.

22. Starostwo Powiatowe w Reszlu (*Landratsamt Rössel*), 1774—1944. Zespół zachowany jest w stanie szczątkowym i rozbity między Archiwum Olsztyńskie oraz Archiwum w Getyndze. Archiwum w Getyndze (6 j.a.) posiada materiały do kroniki wojennej powiatu. Fragment zachowany w Archiwum Olsztyńskim (18 j.a.) z okresu rządów nazistowskich zawiera raporty polityczne, akta spraw polskich robotników zesłanych na roboty przymusowe, statystykę ludnościową powiatu, statystykę gospodarczą oraz zawodową.

23. Starostwo Powiatowe w Węgorzewie (*Landratsamt Angerburg*), 1776—1943. Zespół zachowany w stanie szczątkowym i rozbity jest między Archiwum Olsztyńskie (769 j.a.) oraz Archiwum w Getyndze (81 j.a.). Tylko znikoma liczba jednostek archiwalnych dotyczy okresu rządów nazistowskich (117 j.a.). Fragment zachowany w Archiwum w Getyndze zawiera akta organizacyjne starostwa, zagadnień polityki gospodarczej powiatu. Fragment zachowany w Archiwum Olsztyńskim zawiera akta dotyczące polityki szkolnej, społecznej oraz gospodarczej.

* * *

Archiwum w Getyndze posiada jeszcze zespoły urzędów starościńskich (*landrat*), które dotyczą spraw okresu rządów nazistowskich, w Piszcu, Elku, Szczytnie, Stolupianach, Nizinach, Gołdapi, Gąbinie, Wystruci, Tylży, Olecku, Kłajpedzie, Bartoszycach, Rybakach, Świętej Siercierce, Królewcu, Labiawie, Morağu, Paślęku, Welawie, Pruskiej Iławie, Suszu oraz w Regniecie. Zespoły te zachowane są jednakże tylko w drobnych fragmentach⁶⁶.

* * *

Kolejną grupą zespołów archiwalnych, posiadających stosunkowo liczne materiały do okresu 1933—1945 Prus Wschodnich, są zespoły miejskie. Podobnie jak w układzie akt urzędów starościńskich również i przy porządkowaniu akt miejskich w Archi-

⁶⁶ Zachowane są one tam pod ogólnie przyjętą w Archiwum Państwowym w Królewcu sygnaturą Rep. 18.

wum Olsztyńskim zerwano z poglądem, iż każde archiwum miejskie trzeba indywidualnie oceniać, że dla każdego archiwum należy wypracować swoistą strukturę archiwum (zespołu — zbioru) miejskiego. Otóż dla jednakowej grupy akt zarządów miejskich (magistratów) Prus Wschodnich ustalono jednolite schematy porządkowe. Jest to ułatwienie dla archiwisty oraz dla korzystającego z akt miejskich. W strukturze zespołu miejskiego wyodrębniają się następujące części, składające się na „zespół mieszany” miasta: zarząd miejski (magistrat, rada miejska, sąd miejski), gospodarka miasta (przedsiębiorstwa miejskie, majątki rolne miasta oraz lasy miejskie), organizacje społeczne miasta (bractwa kurkowe, organizacje cechowe, teatr = towarzystwa teatralne, muzea = towarzystwa muzealne) oraz zbiory akt personalnych osób i rodzin mieszczkańskich. Nie przeprowadzono również cenzur wewnętrznych w zespołach miejskich. Przyjęto jedynie rok 1945 jako podstawową datę oddzielającą akta zarządu miejskiego okresu pruskiego od akt zarządów miejskich (później prezydów miejskich rad narodowych) Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁶⁷. Wprawdzie sporna jest kwestia oddzielania akt miejskich okresu feudalnego od akt miejskich okresu kapitalistycznego, jednakże postanowiono nie wprowadzać wewnętrznej cenzury w aktach miejskich popruskich. Przyjęto założenie, że ordynacja miejska z 1808 r. nie kończyła administracji miejskiej, a tylko ją modyfikowała, a upaństwowienie sądów miejskich przesunęło akta sądowe z archiwów miejskich do archiwów sądowych. Nazistowska organizacja ujmowała administrację gminną, podobnie zresztą jak administrację policyjną, w ramach ogólnej i wewnętrznej administracji. Uznano, iż już twórca ordynacji miejskiej z 1808 r. baron von Stein widział nie tylko we władzach miejskich i gminnych organa samorządu terytorialnego, ale również organa podporządkowane państwu i wykonujące powierzone funkcje administracji państwowej. Rola gminy w tym zakresie ustalona została w § 2 niemieckiej (nazistowskiej) ustawy o gminach z 30 stycznia 1935 r. W ustawie tej do zleconych gminie zadań państwowych zaliczono przede wszystkim zadania policyjne, prowadzenie urzędów stanu cywilnego, współudział przy czynnościach rejestracji i poboru wojskowego, opiekę nad rodziną oraz organizowanie gospodarki wojennej. Kierownicy gmin byli nie tylko podporządkowanymi urzędnikami dla władz państwowych administracji ogólnej i wewnętrznej, lecz również dla pozostałych gałęzi administracji państwowej jak urzędów skarbowych, urzędów pracy oraz urzędów katastralnych.

Szczególną rolę przewidziano dla miast wydzielonych z powiatu. Ich nadburmistrzowie (prezydenci miast) byli nie tylko organami załatwiającymi sprawy związane z zadaniami zleconymi przez państwo, lecz także pierwszą instancją administracji ogólnej państwa (np. jak starostowie), byli tzw. starostami grodzkimi. Wyjaśnienia wymaga jednakże jeszcze jedna sprawa — zakres organizacji policji w zależności od tego czy w mieście zorganizowana była policja państwowa, czy nie⁶⁸.

Władze policyjne w ogólnej i wewnętrznej administracji zajmowały szczególne miejsce. W policji — od najwyższego szczebla do najniższego — stworzono stałe i ściśle, częściowo nawet organiczne powiązania z SS (*Schutzstaffel*), a więc i przez to z partią nazistowską. Policja miała dwa główne czyny: policję porządkową oraz policję bezpieczeństwa. Trzeci człon dotyczył spraw wewnętrznoorganizacyjnych jak budżetu i zarządzania nieruchomościami aparatu policyjnego. Oba pierwsze czyny policji i SS podporządkowano jednemu kierownictwu na szczeblu centralnym (wodzowi SS i szefowi policji w ministerstwie spraw wewnętrznych) oraz na szczeblu

⁶⁷ *Die Erschliessung von Stadtarchiven*, Archivmitteilungen, 1968, H. 2, ss. 62—71 oraz M. Bielińska i A. Ptaśnikowa, *Zbiór przepisów archiwalnych*, Warszawa 1962, ss. 113—114.

⁶⁸ J. Schönfeldt, *Die allgemeine*, s. 65.

okręgów wojskowych (dowództw okręgów korpusów) wyższym dowódcom SS i policji (*Höhere SS- und Polizeiführer*). Tym wyższym dowódcom SS i policji podporządkowano inspektorów — policji porządkowej (*Ordnungspolizei*), policji bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*). Rozróżniano trzy rodzaje organów policyjnych — władze zarządzające policji porządkowej, mundurową policję porządkową oraz policję bezpieczeństwa.

I. Władzami zarządzającymi policją porządkową (*die Verwaltungsbehörden der Ordnungspolizei*) były tak urzędy ogólnej jak i wewnętrznej administracji oraz specjalne urzędy policyjne.

a. Do urzędów ogólnej i wewnętrznej administracji należeli: 1) prezesi rejencji jako urzędy policji krajowej, 2) starostowie oraz prezydenci miast wydzielonych jako urzędy policji powiatowej; 3) burmistrzowie w miastach oraz wójtowie w gminach wiejskich jako urzędy policji lokalnej.

b. Do specjalnych urzędów policyjnych, kierowanych przez dyrektorów lub prezesów policyjnych, należały dyrekcje lub prezydja policji w miastach. Występowały one jako urzędy policji lokalnej oraz powiatowej.

II. Mundurowa policja porządkowa obejmowała:

a) policję ochrony (*Schutzpolizei*) Rzeszy; b) gminną policję ochrony nadzorowaną przez państwo; c) żandarmerię; d) policję przeciwpożarową; e) policję obrony przeciwlotniczej.

Tych pięć rodzajów mundurowej policji porządkowej podlegało inspektorom policji porządkowej. Byli to referenci ogólnej i wewnętrznej administracji rejencji w sprawach policji ochronnej oraz dla spraw żandarmerii, czyli tzw. oficerowie sztabowi policji ochrony oraz oficerowie sztabowi jako komendanci żandarmerii.

f) Wreszcie szóstym rodzajem mundurowej policji porządkowej była organizacja pomocy technicznej (*die Technische Nothilfe*). Podlegała ona nadzorowi szefa policji porządkowej, ale posiadała własną organizację⁶⁹.

III. Trzecim rodzajem organów policyjnych była policja bezpieczeństwa. Obejmowała ona tajną policję państwową (*die Geheime Staatspolizei*) oraz policję kryminalną (*die Kriminalpolizei*).

a) Tajna policja państwowa — to przede wszystkim placówki na terenie każdej rejencji (*Staatspolizeistellen* lub *Staatspolizeileitstellen* w miejscowości będącej siedzibą naczelnego prezesa prowincji lub namiestnika). Kierownicy placówek tajnej policji państwowej byli politycznymi decernentami prezesów rejencji. Władze zarządzające policją porządkową powiatu lub gminy zobowiązane były wykonywać polecenia tej policji.

b) Dla przeprowadzania zadań policji kryminalnej do większych administracji policyjnych przyłączono placówki policji kryminalnej (*die Kriminalpolizeileitstellen* lub *die Kriminalpolizeistellen*). Wykonywały one zadania przekraczające możliwości policji powiatowej czy lokalnej⁷⁰.

Struktura archiwalna zespołów miejskich — podobnie jak storościńskich — jest jednolita. Zerwano z poglądem o konieczności zachowania indywidualnego charakteru zespołu miejskiego. Wprowadzona jednolita struktura oddaje funkcje organów miejskich. Przedstawia się ona następująco:

⁶⁹ H. J. Neufeldt, J. Huck, G. Tessin, *Zur Geschichte*, ss. 20 i nast.

⁷⁰ Żądania zmierzające do scentralizowania całej władzy policyjnej w jednym ręku w partii nazistowskiej podnoszono już w 1935 r. Pierwszym ustawowym przebiegiem zmierzającym do stworzenia z policji instrumentu podstawowego władzy nazistów była ustawa z 10 II 1936 r. podnosząca w Prusach Urząd Tajnej Policji Państwowej (*Geheimes Staatspolizeiamt*) do rangi najwyższej władzy krajowej (*Oberste Landesbehörde*). Szczegóły por. *Gesetz-Sammlung*, 1936, ss. 21 i nast.

0. Administracja ogólna — ustrój, rada miejska, organizacja, gospodarka wewnętrzna, sprawy personalne, sprawy polityczne, sprawy zlecone przez państwo (urzędy stanu cywilnego, ubezpieczenia społeczne, urzędy wyborcze, rejestracja i pobór wojskowy, miejski sąd administracyjny, radca prawny, spisy statystyczne, komisje cen), sprawy własne gminy miejskiej (miasto jako siedziba garnizonu, miejska służba informacyjna, własna statystyka gminna), komórki rewidentów kasowych i finansowych.

1. Policja — organizacja, policja gminna, policja bezpieczeństwa, policja porządkowa, policja drogowa, służba ruchu, ewidencja ludności, paszporty, nadzór nad zgromadzeniami i prasą, policja przemysłowa, policja specjalna (leśna, wodna, budowlana, sanitarna, straż przeciwpożarowa) policja kryminalna (wykrywanie przestępstw, inwigilacja, policja obyczajowa), obrona przeciwlotnicza, służba i policja pomocnicza (*Hilfspolizei*), policja zakładowa.

2. Szkolnictwo — organizacja, szkoły podstawowe, szkoły średnie, szkoły wyższe, szkoły zawodowe, oświata dorosłych, szkoły wyznaniowe, szkoły prywatne.

3. Opieka społeczna — organizacja, opieka otwarta, opieka zamknięta (szpitale, domy starców), wolna opieka społeczna (towarzystwa, związki), opieka nad rodziną, opieka nad młodzieżą (urząd do spraw młodzieży, kuratorstwo, wczasy i kolonie), przedszkola, sierocińce.

4. Zdrowie — organizacja, oświata sanitarna, sprawy opieki nad czystością rasy, położnictwo, szczepienia ochronne, epidemie, lekarze szkolni, szpitale, Niemiecki Czerwony Krzyż, łaźnie, sport, domy młodzieży.

5. Budownictwo — organizacja, pracownia urbanistyczna, budownictwo mieszkaniowe, biuro geodezyjne, budownictwo naziemne, budownictwo drogowe, zarząd dróg miejskich.

6. Planowanie gospodarcze — organizacja, inwestycje, biura projektów.

7. Działalność gospodarcza — organizacja, przedsiębiorstwa miejskie, majątki rolne i leśne.

8. Kultura — organizacja, badania naukowe, sztuka, muzyka, teatr, kina, radio, domy kultury, organizacje społeczne, regionalizm, muzeum, archiwum, zabytki, sprawy wyznaniowe, sprawy żydowskie.

9. Administracja finansowa oraz podatkowa — organizacja, majątek i kapitały miejskie, nieruchomości, administracja podatków miejskich i państwowych⁷¹.

W szczególności zespoły miejskie posiadają następujące materiały z okresu 1932—1945.

24. Miasto Barczewo (*Stadt Wartenburg*), 171C—1945, 3208 j.a.

Z zakresu administracji ogólnej zespół posiada materiały dotyczące organizacji samorządu miejskiego, stosunków miasta z władzami państwowymi, partyjnymi oraz samorządowymi wyższego szczebla. Materiały dotyczące organizacji biurowości Zarządu Miejskiego oraz akta personalne urzędników miejskich.

Z zakresu zadań zleconych gminie miejskiej przez państwo akta Urzędu Stanu Cywilnego. Na podkreślenie zasługują materiały USC dotyczące prowadzenia ksiąg urodzin, małżeństw i zgonów dla polskich i czeskich robotników sezonowych oraz skierowanych na prace przymusowe. Materiały wynikłe z działalności urzędu ubezpieczeń społecznych (choroby, inwalidztwa, nieszczęśliwych wypadków, bezrobocia), urzędu wyborczego. Z zakresu współdziałania z władzami wojskowymi akta dotyczące poboru wojskowego, reklamacji od służby wojskowej, mobilizacji oraz ewakuacji ludności w wyniku wydarzeń wojennych.

⁷¹ F. Nordsieck, *Organisation und Aktenführung der Gemeinden*, Berlin 1940, ss. 96—104.

Z zakresu uprawnień państwowej władzy zwierzchniej sprawy odnaczeniowe, amnestyjne, emigracji, repatriacji, przesiedleń, wysiedleń oraz nadawania praw obywatelskich państwowych oraz gminnych.

Z zakresu działu policyjnego zespół zawiera akta dotyczące organizacji policji państwowej, wykonywania poleceń tej policji dotyczące inwigilacji policyjnej, konfiskaty mienia antyfaszystów, więźniów politycznych, nadzoru nad więźniami prewencyjnymi, zakładnikami oraz przeznaczonymi na skierowanie do obozów koncentracyjnych, jeńcami wojennymi, organizowania przymusowych robót dla więźniów jak i tzw. bumelantów, których uważano za uprawiających sabotaż gospodarczy. Akta nadzoru oraz inwigilacji ludności polskiej oraz żydowskiej, spraw kastracyjnych, ułaskawień. Następnie akta organizacyjne i personalne policji gminnej oraz ochronnej (*Schutzpolizei*). Sprawy związane z meldunkami, zmianami nazwisk (germanizacji), stosunku do psychicznie chorych, stosunku do SS i sądów policyjnych (*Polizeigericht*), do organizacji pospolitego ruszenia (*Volkssturm*), organizacji pracy — książyk pracy.

Z zakresu policji porządkowej — akta policji drogowej, paszportowej oraz cenzury. Z zakresu policji przemysłowej — akta nadzoru przemysłu, handlu, rzemiosła, robotników przemysłowych oraz rolnych, nadzoru nad cenami, urzędu wag i miar. Z zakresu policji sanitarnej — akta policji leśnej, sanitarnej, weterynaryjnej oraz straży pożarnej. Z zakresu policji kryminalnej — listy gończe, przedstawiania wniosków o wymierzenie kar oraz policji obyczajowej.

Z zakresu szkolnictwa znajdują się w zespole materiały dotyczące organizacji szkolnej oraz szkolnictwa wyznaniowego. Z zakresu kultury — sprawy związane z badaniami regionalnymi oraz teatru amatorskiego. Z zakresu spraw społecznych — akta rencistów i ubezpieczeń społecznych. Z zakresu budownictwa — sprawy budownictwa mieszkaniowego, dalej planowania gospodarczego.

25. Miasto Biskupiec Pomorski (*Bischofswerder*), 1685—1943. Zespół zawiera 859 j.a.

Z zakresu administracji ogólnej zespół zawiera akta dotyczące ustroju gminy, organizacji magistratu, stosunków z władzami państwowymi oraz partyjnymi.

Z zakresu zadań policyjnych — akta organizacji policji w mieście, kontroli ruchu granicznego z Polską, nadzoru nad emigracją, konfiskaty mienia antyfaszystowskiego, organizacji obozów pracy, pracy przymusowej dla robotników cudzoziemskich, walki z organizacjami politycznymi oraz inwigilacji policyjnej.

Z pozostałych zadań zarządu miejskiego — akta dotyczące opieki społecznej, robót publicznych oraz zdrowia ludności.

26. Miasto Dąbrówno (*Gilgenburg*), 1818—1941. Zespół posiada ogółem 242 j.a., w tym tylko 84 j.a. dotyczące spraw związanych z okresem rządów nazistowskich.

Z zakresu zadań zarządu miejskiego zespół zawiera akta dotyczące organizacji gminy miejskiej, nadzoru policyjnego nad organizacjami politycznymi (m.in. Komunistyczną Partią Niemiec), wysiedlania Polaków, cenzury, obozów pracy oraz akta spraw wojskowych.

27. Miasto Działdowo (*Soldau*), 1727—1944. Zespół zawiera ogółem 1415 j.a. Z okresu nazistowskiego tylko szczątkowe materiały w 119 j.a. i to w zasadzie akt dotyczące wewnętrznej organizacji gminy miejskiej.

28. Miasto Elk (*Lyck*), 1883—1944. Zachował się zespół tylko w formie szczątkowej i znajduje się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku. Z okresu 1939—1944 obejmuje tylko poszczególne pisma Komunalnej Kasy Oszczędnościowej (*Kreis- und Stadtparkasse*). Akta dotyczą korespondencji z władzami nadrzędnymi, opracowywania bilansów i statystyk oraz akta klientów — dłużników.

29. Miasto Kętrzyn (*Rastenburg*), 1727—1944. Zespół posiada ogółem 974 j.a.,

w tym szczątki pism dotyczących okresu nazistowskiego — 93 j.a. Zespół zawiera akta z zakresu zadań policyjnych, a mianowicie organizacji policji politycznej, inwigilacji nad organizacjami politycznymi i społecznymi, spraw żydowskich (konfiskaty mienia i rekwizycji mieszkań), nadzoru nad ruchem migracyjnym, polityki cen, policji leśnej oraz budowlanej, organizacji obrony przeciwlotniczej.

Z zakresu pozostałych zadań zespół zawiera akta dotyczące reglamentowania żywności, organizacji urzędu pracy oraz stanu finansowego miasta.

30. Miasto Olsztyn (*Allenstein*), 1712—1944. Zespół posiada ogółem 372 j.a., zachowany jest w formie szczątkowej. Przeważająca część materiałów archiwalnych pochodzi z byłego Archiwum Miejskiego⁷². Z bieżącej registratury miejskiej i działalności administracji miejskiej z okresu nazistowskiego zachowała się znikoma liczba akt (poszczególne pisma — 11 j.a.).

Akta dotyczą organizacji policji miejskiej, zawierają personalia radców miejskich oraz materiały do kroniki miasta.

31. Miasto Ostróda (*Osterode*), 1890—1942. Zespół zachował się w stanie szczątkowym (ogółem 71 j.a.). Z okresu nazistowskiego znajdują się jedynie poszczególne pisma — 16 j.a.

Akta dotyczą organizacji nadzoru przemysłowego i budowlanego.

32. Miasto Pisz (*Johannisburg*), 1880—1944. Zespół zachował się w stanie szczątkowym i obejmuje 570 j.a. Z okresu nazistowskiego zachowały się tylko poszczególne pisma — 87 j.a.

Z zakresu administracji ogólnej zespół zawiera akta dotyczące organizacji gminy miejskiej. Z zakresu zadań policyjnych akta organizacji policji miejskiej, przygotowań do obrony państwa, sprawy przyznawania i odbierania obywatelstwa (na przykład ludności żydowskiej), nadzoru policyjnego nad obywatelami polskimi i radzieckimi, nadzoru nad robotnikami polskimi tak sezonowymi, jak i wywiezionymi na roboty przymusowe, organizacji obozów pracy, walki ze strajkami.

Z zakresu pozostałych zadań zarządu miejskiego znajdują się akta dotyczące organizacji szkolnictwa miejskiego, opieki społecznej, opieki nad młodzieżą (hitlerowską), ciężarów związanych z przyjęciem przez miasto ludności ewakuowanej, postępowania z chorymi psychicznie, reglamentowania żywności oraz stanu majątkowego miasta.

33. Miasto Płock (*Schroettersburg*), 1808—1944, 300 m.b. akt.

Zespół z okresu okupacji posiada akta, na podstawie których można opracować warunki życia ludności w okresie okupacji. Zachowały się akta wydziałów ogólnego, policyjnego, zdrowia i opieki, kultury, szkolnictwa, podatkowego i budowlanego. Na szczególną uwagę zasługują akta wydziału policyjnego o dość rozległej kompetencji działania.

Zespół przechowywany jest w Oddziale Terenowym w Płocku (Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Warszawie).

34. Miasto Reszel (*Rössel*), 1800—1945. Zespół ma dość duże luki dokumentacyjne. Akta pochodzą przede wszystkim z bieżącej registratury miejskiej, zniszczonej w znacznym stopniu w wyniku pożaru w pomieszczeniach Zarządu Miejskiego w 1945 r. Ogółem zespół posiada 972 j.a., w tym akta dotyczące okresu nazistowskiego — 128 j.a.

⁷² Archiwum Miasta Olsztyna z uwagi na rolę miasta wymaga osobnego opracowania dokumentacyjnego. Omówienia wymagają poszczególne jego działy — registratura tajna, registratura wydziałów komunalnego i administracyjnego, registratura wydziałów budownictwa, finansowego, przemysłowego, wyznaniowego, zdrowia i opieki społecznej.

Zespół zawiera materiały z zakresu administracji ogólnej ustroju miasta, organizacji zarządu miejskiego, stosunków z władzami państwowymi i partyjnymi oraz organizacji urzędu stanu cywilnego. Z zakresu zadań policyjnych magistratu akta dotyczą nadzoru nad organizacjami politycznymi i społecznymi, cenzury prewencyjnej, prac jeńców wojennych i robotników na pracach przymusowych, przygotowań wojennych, ewakuacji ludności, akcji przeciwko Żydom, wysiedlania, poboru wojskowego. Z pozostałych zadań zarządu miejskiego zachowały się akta dotyczące organizacji szkolnictwa, budownictwa mieszkaniowego oraz reglamentacji żywności oraz towarów przemysłowych.

35. Miasto Ryn (*Rhein*), 1838—1942. Zespół zachowany jest w stanie szczątkowym — 25 j.a., w tym akt z okresu nazistowskiego zachowało się tylko 3 j.a. Dotyczą kontroli nad ruchem migracyjnym oraz stosunków z zagranicą.

* * *

Następną grupą akt posiadającą zasób aktowy z okresu rządów nazistowskich są akta administracji wymiaru sprawiedliwości. Akta te, chociaż ilościowo dość znaczne, zachowały się w stanie szczątkowym. Niszczono je skrupulatnie, znaczną ich część w trakcie ewakuacji wywieziono lub zniszczono w punktach ewakuacyjnych w Niemczech środkowych i zachodnich. Inną część przechowywaną w magazynach ewakuacyjnych (przejściowych) w Złotowie i Człuchowie zabezpieczyło Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie. Akcja zabezpieczania akt sądowych znajdujących się w pomieszczeniach sądowych na terenie województwa olsztyńskiego objęła tylko te sądy, które nie przywiązywały większego znaczenia dla akt sądowych (chodziło przede wszystkim o zasób aktowy wydziałów ksiąg gruntowych). Stąd niektóre sądy województwa olsztyńskiego posiadają komplety mniej lub więcej zachowane (np. Sąd w Działdowie czy Nowym Mieście Lubawskim oraz w Ostródzie). Ostatnio zasób aktowy wydziałów ksiąg gruntowych przeszedł pod zarząd notariatów.

Ogólnie można stwierdzić, że akta sądowe są dotychczas od strony naukowej minimalnie wykorzystywane. Składają się na to następujące przyczyny: masowość akt wymiaru sprawiedliwości, różnorodna ich wartość, przy czym wartość aktu wymiaru sprawiedliwości zmniejsza się wyraźnie z formowaniem się ustroju, w którym życie społeczne podlegało ingerencji państwa (jak to miało miejsce w okresie nazistowskim), a służba wymiaru sprawiedliwości — tzw. indoktrynacji światopoglądowej⁷³. Akta sądowe dotyczą spraw indywidualnych, które historyk, czy jakikolwiek naukowiec musi przygotować dopiero do opracowania naukowego, dlatego też istniały trudności w ich wykorzystywaniu. Wreszcie akta sądowe są typowym reprezentantem materiału źródłowego formowanego według ścisłych rozgraniczeń kompetencyjnych. Poza tym sądy posiadają z jednej strony wielką różnorodność akt, różne ich typy (cywilne, karne, gruntowe, spadkowe i inne), których w administracji sądowej okresu nazistowskiego naliczono aż 189, a z drugiej strony istnieje formalna jednakość zasobu aktowego sądownictwa. Trudności w korzystaniu z akt sądowych wynikają również z systemu kancelaryjnego stosowanego w administracji

⁷³ Zagadnienie oceny i przydatności akt gruntowych do badań naukowych stało się od dłuższego już czasu przedmiotem szerokiej dyskusji tak w Polsce jak i w NRD, czy NRF. Podstawowymi problemami tej dyskusji jest zastosowanie prawidłowych kryteriów wartościowania tych akt (zob. F. Marszałek, *Brakowanie i inwentaryzacja poniemieckich akt sądowych*, Archeion, 1960, t. 32, ss. 11—30; K. Blaschke, *Die Kassation von Justizakten*, Archivmitteilungen, 1955, Bd. 5, ss. 20—22; K. Becker, *Aufbewahrung und Kassation von Akten der Justizbehörden*, Der Archivar, 1965, s. 237).

sądowej. Akta sądowe bowiem prowadzone są według rejestrów. Normalna registratura jako podstawowy instrument zarządzania aktami istnieje tylko w części administracyjnej poszczególnego sądu. Stąd nawet mówi się nie o zespoleniu sądowym (registraturze sądowej), a o zbiorze akt sądowych (o zespoleniu kompozycyjnym). Trzeba też podkreślić różnice zachodzące w formach registraturalnych między administracją terytorialną (np. ogólną) a sądami. Otóż w administracji zakresy kompetencji terytorialnej są podstawowymi kryteriami organizacji (jak powiat, województwo, prowincja), tymczasem w sądownictwie podstawą organizacji jest wartość sporu (*Streitwert*) oraz jego waga, znaczenie (*Schwere*). Elementy ludnościowe i terytorialne są w organizacji sądownictwa wtórne⁷⁴.

Wartość akt sądowych podobnie jak wartość akt miejskich dla okresu nazistowskiego polega przede wszystkim na tym, że zasób aktowy tych zespołów przedstawia codzienne życie ludności pod rządami nazistów, pozawala na sprawdzenie, na ile ruch nazistowski był ruchem ideologicznym, w jakim zakresie następowała tzw. indoktrynacja światopoglądowa, czy wreszcie ruch nazistowski pozbawiony był jakiegokolwiek ideologii. Akta sądowe potwierdzają poglądy tych, którzy twierdzą, iż „był to system zmuszający ludzi za pomocą zuchwałości i cynicznej demagogii, brutalnego przymusu światopoglądowego i fizycznej siły do służenia celom władzy. Przeciwnie członkowie partii narodowo-socjalistycznej sami nie interesowali się ideologią partii. Stąd wewnątrz partii panowały liczne i wielkie spory o drobiazgi, prozelickie poczucie ważności oraz zwykłe obskurne denuncjacje”⁷⁵.

Z uwagi na to, że z obszaru Prus Wschodnich z akt administracji wymiaru sprawiedliwości zachowało się najwięcej akt gruntowych, tę grupę akt wypada szerzej scharakteryzować. Otóż akta gruntowe są natury indywidualnej, ale ich zgęszczenie i zawartość mają wielkie znaczenie jako źródło dla różnych zakresów badawczych. Zasób aktowy wydziałów gruntowych jest rodzajem archiwaliów dokumentujących wszelkie sprawy związane z nieruchomościami, a z celów ich powstania ilustrują rozwój stosunków własnościowych, obrotu nieruchomościami. Jednolitość zaś wpisów do ksiąg gruntowych daje relatywną kompletność i pełnię informacji. Wreszcie zasób akt gruntowych daje możliwość opracowania poszczególnych zagadnień me-

⁷⁴ J. Hartmann und D. Pietschmann, *Die Archivwürdigkeit von Hypotheken- und Grundakten*, Archivmitteilungen, 1967, H. 3, ss. 124—129.

⁷⁵ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*, t. 1, s. 23 czy F. J. Heyn, *Nationalsozialismus im Alltag*, Boppard am Rhein 1967, s. 372. Właśnie akta sądowe dobrze ilustrują codzienne życie pod panowaniem nazistów.

⁷⁶ Różnorodność gospodarczych, społecznych i innych kulturalnych stosunków ludnościowych najsilniej uzewnętrznia się w rozłożeniu własnościowym, nieruchomości, ustroju agrarnego oraz w kształtowaniu się stosunków własnościowych ziemi. Statystyczna obserwacja tych stosunków daje możliwości wyjaśniania skomplikowanych zagadnień. Samo tylko dzielenie gruntów na większe, czy mniejsze działki w połączeniu z jej jakością i użytkowaniem posiada niesłychane znaczenie dla żyjącej na niej ludności. Stąd gospodarka rolna i jej produktywność zależna jest w znacznej mierze od podziału ziemi, od struktury gospodarstw. Fabryki i osiedla miejskie uzależnione są od zapasów ziemi i gruntów miejskich. Problemy „otwartej”, czy „zwartej” zabudowy miasta, „miasta ogrodu”, czy „miasta koszar mieszkaniowych” uzależnione są od podstawowego problemu, gruntu — ziemi. Dlatego statystyczne ujęcia nieruchomości są ujęciami przede wszystkim pod kątem widzenia obiektów własnościowych, czy majątkowych. I znowu podstawowym źródłem dla ujęć statystycznych są właśnie księgi i akta hipoteczne, czy gruntowe. Archiwum Olsztyńskie posiada pewne uzupełnienia zagadnień w aktach nazistowskich spółdzielni budownictwa osiedli, spółdzielni, które nadały tak charakterystyczny wygląd miastom województwa olsztyńskiego, czy to samego Olsztyna, czy też innych miast powiatowych (szczegółowy oceny akt sądowych por. A. Stegmanna, *Grundbesitzwechselstatistik*, Vierteljahrhefte Deutscher Städte, 1921, z. 2).

todami statystycznymi, na przykład społeczną strukturę Prus Wschodnich⁷⁶. Przy okazji warto również zaznaczyć, że dla omawianych zagadnień wiele interesującego materiału zawierają wydziały sądów ubezpieczeń społecznych.

Bez akt gruntowych nie pozna się całości polityki osadniczej nazistów w Prusach Wschodnich, a nawet na terytoriach okupowanej Polski. Naziści podkreślali, iż osadnictwo nie powinno być instrumentem tylko regulowania nabrzmiałych problemów społecznych, że jest ono „instrumentem polityki kulturalnej oraz rolnej, której jedynie częścią składową jest osadnictwo”⁷⁷. Do szerszych zagadnień całej polityki kulturalnej, która miała ukierunkowywać politykę osadniczą włączano na pierwszym miejscu zagadnienia budownictwa mieszkaniowego w miastach. Partie akt miejskich grupując akta nadzoru nad budownictwem mieszkaniowym oraz działalności poszczególnych spółdzielni budownictwa mieszkaniowego w pełni ilustrują ten kierunek polityki gospodarczej nazistów⁷⁸. Drugim problemem wiążącym się z osadnictwem jest koncepcja nazistów „wysiedlania z wielkich miast”. Kierowana docelowo akcja osadnicza miała przewyciężyć dotychczasowe pociągnięcia rządów niemieckich, które w osadnictwie „widziały tylko jeden ze środków przewyciężania kryzysu”⁷⁹. Wreszcie trzecim problemem było tworzenie nowej warstwy chłopskiej (*Neubildung deutschen Bauerntums*). Naziści uznali, że dotychczasowa odrębna organizacja osadnicza w ramach polityki miejskiej oraz kolonizacji wewnętrznej na wsi była błędna, stąd doprowadzili do zjednoczenia tych akcji⁸⁰.

Podstawowymi zespołami wymiaru sprawiedliwości, jakie się zachowały z obszaru Prus Wschodnich (tak w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie jak i w Archiwach Państwowych w Gdańsku i Białymstoku) są zespoły sądów grodzkich (*Amtsgerichte*) oraz notariatów. Sądy grodzkie funkcjonowały jako sądy I instancji. Na czele sądu grodzkiego stał sędzia (na czele sądu ziemskiego kolegium sędziowskie). W zakresie przyznanych spraw sędzia sądu grodzkiego rozstrzygał sprawy jednoosobowo. Natomiast sądy grodzkie występowały przy pomocy ławników jako sądy przysięgłych, sądy dla młodocianych, sądy dla spraw lokalowych, sądy rozjemcze oraz sądy pracy (*Schöffengerichte, Jugendgerichte, Mietschöffengerichte, Schiedsachengerichte, Arbeitsgericht*).

Sądy grodzkie występowały jako instytucje sądownictwa spornego (w sprawach cywilnych i karnych), sądownictwa bezspornego (*freiwillige Gerichtsbarkeit*), jako urzędy ksiąg gruntowych (*Grundbuchämter*), jako sądy gospodarstw dziedzicznych (*Anerbengericht* w sądach grodzkich oraz *Erbhofgericht* w sądach ziemskich = *Landgerichte*).

Przy każdym sądzie działała prokuratura, sekretariat, kasa oraz więziennictwo⁸¹.

W szczegółach akta sądowe przedstawiają się następująco:

36. Sąd Grodzki w Barcianach (*Amtsgericht in Barten*), 1707—1944, 621 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

37. Sąd Grodzki w Barczewie (*Amtsgericht in Wartenburg*), 1811—1944, 1024 j.a.,

⁷⁷ H. B. Grünberg, *Hauptgrundsätze*, s. 12.

⁷⁸ Oparto się na programie NSDAP z 6 III 1930 r.

⁷⁹ E. Lang, *Die Neubildung deutschen Bauerntums, Gefüge und Ordnung der deutschen Landwirtschaft*, Berlin 1939, s. 286.

⁸⁰ H. B. Grünberg, *Hauptgrundsätze*, s. 8.

⁸¹ *Anweisung für die Verwaltung des Schriftguts bei den Geschäftsstellen der Gerichte und Staatsanwaltschaften (Aktienordnung)*, Berlin 1939, ss. 3—5.

Struktura zespołów sądów grodzkich w szczegółach przedstawiała się następująco: A) Sprawy cywilne: umorzenia; ponaglenia; sprawy procesowe cywilne, rejestr postanowień; wyroki; sprawy upadłościowe i licytacyjne; rejestr dłużników. B) Sprawy karne: registratura (rejestry i akta); wyroki. C) Wydział

inwentarz książkowy, akta gruntowe, akta gospodarstw dziedzicznych, księgi katastralne, rejestry własnościowe.

38. Sąd Grodzki w Bartoszycach (*Amtsgericht in Bartenstein*), 1811—1942, 1067 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe, gospodarstw dziedzicznych, rejestry własnościowe.

39. Sąd Grodzki w Braniewie (*Amtsgericht in Braunsberg*), 1749—1944, 3321 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

40. Sąd Grodzki w Dąbrównie (*Amtsgericht in Gilgenburg*), 1568—1944, 106 j.a., akta organizacyjne sądu, akta personalne sędziów, rejestry wyroków, akta gruntowe, rejestry stowarzyszeń i spółdzielni, informacja prawna oraz więzienie sądowe w Dąbrównie.

41. Sąd Grodzki w Domnowie (*Amtsgericht in Domnau*), 1817—1943, 1064 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

42. Sąd Grodzki w Giżycku (*Amtsgericht in Lötzen*), 1786—1944, 4357 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe, księgi katastralne.

43. Sąd Grodzki w Jezioranach (*Amtsgericht in Seeburg*), 1850—1944, 528 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe, rejestry stowarzyszeń.

44. Sąd Grodzki w Kętrzynie (*Amtsgericht in Rastenburg*), 1845—1940, 4068 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

45. Sąd Grodzki w Miłakowie (*Amtsgericht in Liebstadt*), 1807—1941, 1935 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe oraz akta gospodarstw dziedzicznych.

46. Sąd Grodzki w Morażu (*Amtsgericht in Mohrunen*), 1706—1944, 4285 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe oraz akta gospodarstw dziedzicznych.

47. Sąd Grodzki w Olsztynie (*Amtsgericht in Allenstein*), 1873—1943, 66 j.a., inwentarz książkowy, rejestry stowarzyszeń i spółdzielni.

48. Sąd Grodzki w Orniecu (*Amtsgericht in Wormditt*), 1806—1939, 2104 j.a., inwentarz książkowy, akta organizacyjne, akta gruntowe.

49. Sąd Grodzki w Ostródzie (*Amtsgericht in Osterode*), 1707—1944, 1091 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

50. Sąd Grodzki w Pasłęku (*Amtsgericht in Preussisch Holland*), 1705—1944, 2798 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe.

51. Sąd Grodzki w Pieniężnie (*Amtsgericht in Mehlsack*), 1773—1944, 999 j.a., inwentarz książkowy, akta gruntowe oraz gospodarstw dziedzicznych.

52. Sąd Grodzki w Rynie (*Amtsgericht in Rhein*), 1700—1944, 3635 j.a., inwentarz książkowy. Akta organizacji sądu, akta personalne sędziów, akta gruntowe. Więzienie sądowe (*Gerichtsgefängnis*), akta organizacji więzienia, zatrudnienia więźniów. Zakład Karny w Rynie (*Strafgefängnis*), akta organizacyjne zakładu, pracy więźniów, statystyki więziennej.

53. Sąd Grodzki w Sępólnie (*Amtsgericht in Schippenbeil*), 1850—1943, 975 j.a., inwentarz książkowy. Akta gruntowe oraz gospodarstw dziedzicznych.

54. Sąd Grodzki w Węgorzewie (*Amtsgericht in Angerburg*), 1850—1944, 1243 j.a., inwentarz książkowy. Akta gruntowe oraz rejestry stowarzyszeń.

55. Sąd Grodzki w Zalewie (*Amtsgericht in Saalfeld*), 1752—1944, 1002 j.a., in-

ksiąg gruntowych i rejestrów publicznych: księgi i akta gruntowe; kredyty dla rolnictwa; rejestry publiczne. D) Pozostałe sądownictwo bezsporne: sprawy metrykalne (zmiany nazwisk i inne); wtórniki ksiąg urzędów stanu cywilnego oraz kościelnych; rejestry zapisów, dziedziczeń i testamentów; spadki i podziały; sprawy rodzinne. E) Sądownictwo dziedziczne (*Anerbengericht*): akta zbiorcze; sąd gospodarstw dziedzicznych (*Erbhofakten*); sprawy sporne; nieruchomości nie ujęte w rejestrze sądowym; statystyka. F) Sądownictwo w sprawach zdrowia (*Erbgesundheitsgericht*): sprawy chorób dziedzicznych; sprawy zdrowia małżeńskiego. G) Sąd pracy (*Arbeitsgericht*).

wentarz książkowy. Akta gruntowe, gospodarstw dziedzicznych oraz organizacyjne sądu.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie skoncentrowało więc prawie całość zasobu aktowego Prus Wschodnich. Szczególnie wartościowymi zespołami sądowymi dla określenia polityki osadniczej nazistów są zespoły akt sądowych (akta wydziału ksiąg gruntowych obecnie zarządzane przez Biuro Notarialne) w Działdowie oraz w Lubawie. Akta te ilustrują proces konfiskaty majątków (nieruchomości) ludności polskiej i są prioremami akt rozpraw o przywrócenie prawa własności (wprowadzenie w prawo posiadania i administrowania) prowadzonych przez sądy polskie w ramach anulowania rozporządzeń władz okupacyjnych⁸². Z uwagi na to, że akta te potrzebne były więc sądom polskim do bieżącego załatwiania spraw, Archiwum Olsztyńskie pozostawiło je w zarządzie poszczególnych sądów. Trzecim sądem, który posiada również akta gruntowe, to Sąd Powiatowy (obecnie Biuro Notarialne) w Ostródzie, ale część akt Sądu Grodzkiego (*Amtsgericht*) w Ostródzie znajduje się już w Archiwum Olsztyńskim (Oddziale Terenowym w Morażu), część natomiast pozostaje jeszcze w zarządzie Biura Notarialnego w Ostródzie.

56. Sąd Grodzki w Elku (*Lyck*), 1812—1944. Jest to zespół szczytkowy (964 j.a.), zawiera również akta gruntowe sięgające okresu rządów nazistowskich. Zespół ten przechowywany jest w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku⁸³.

57. Sąd Grodzki w Sztumie (*Stuhm*), 1773—1945, 120 m.b. Część dotyczy lat 1939—1945 i obejmuje drobne zapiski w aktach gruntowych, korespondencję informacyjną, akta spadkowe i opiekuńcze oraz akta stowarzyszenia szkolnego polsko-katolickiego. Zespół przechowywany jest w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Gdańsku⁸⁴.

Jeśli chodzi o inną grupę akt administracji sądowej — o akta notarialne — to zespoły notariuszy z okresu nazistowskiego są cennym uzupełnieniem informacji zawartych w aktach sądowych, przede wszystkim w zakresie życia gospodarczego ludności Prus Wschodnich. Wszelkie bowiem dwustronne oświadczenia, umowy i różne czynności dokonane przed notariuszami miały ważność prawną. Między innymi akta notarialne ilustrują stopień świadomości narodowej stron zawierających umowy przed notariuszem, choćby w zakresie używanego języka przy umowach notarialnych⁸⁵.

60. Notariusz dr Paweł Neuman, Braniewo, 1929—1940, 6 j.a. Zespół zachował się w formie szczytkowej. Do spraw okresu rządów nazistowskich istnieje znikoma liczba akt.

61. Notariusz Jan Klinkhardt, Susz, 1924—1938, 28 j.a. Również ten zespół zachował się w stanie szczytkowym.

⁸² Działalność sądów polskich w tym zakresie prowadzona była szczególnie intensywnie w latach 1946—1949. Pewnym uzupełnieniem tych akt są akta urzędów rolnych w wydziałach rolnictwa i leśnictwa w prezydiach powiatowych rad narodowych. W Nowym Mieście Lubawskim obejmują one nawet akta osadnicze i reformy rolnej przeprowadzonej przez ujawniony w styczniu 1945 r. Polski Komitet Obywatelski w Nowym Mieście i Lubawie. Polski Komitet Obywatelski sprawował bowiem władzę i był pośrednikiem między ludnością powiatu a dowództwem Armii Radzieckiej w Lubawie w okresie od stycznia do kwietnia 1945, tzn. do m. zb. gdy oficjalnie zorganizowano Starostwo Powiatowe w Nowym Mieście.

⁸³ A. Filonik, M. Kanterowski, S. Sobaniec, A. Sztachelska, I. Wojtulewska, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku*, Warszawa 1955, s. 11.

⁸⁴ *Archiwalny Biuletyn Informacyjny*, s. 106.

⁸⁵ Akta notarialne skoncentrowane są w Oddziale Terenowym w Morażu Archiwum Olsztyńskiego.

62. Notariusz Paweł Bartz, Olsztyn, 1923—1942, 7 j.a. Zespół w stanie szcztątkowym.
63. Notariusz Henryk Moldenhauer, Ostróda, 1931—1938, 2 j.a. Zespół szcztątkowy.
64. Notariusz Brunon Nitz, Ostróda, 1927—1941, 4 j.a. Szcztątek zespołu.
65. Notariusz Stefan Seelmann, Ostróda, 1907—1939, 5 j.a. Szcztątek zespołu.
66. Notariusz Jerzy Urban, Olsztyn, 1919—1939, 14 j.a. Szcztątek zespołu.
67. Notariusz Jerzy Zocha, Giżycko, 1921—1940, 47 j.a. Szcztątek zespołu.

* * *

Grupą zespołów ilustrującą codzienne życie ludności Prus Wschodnich w okresie rządów nazistowskich są zespoły kościelne, skoncentrowane w trzech miejscach: w Olsztynie (Wojewódzkie Archiwum Państwowe oraz Archiwum Diecezji Warmińskiej), w Monachium w Katolickim Urzędzie Ksiąg Kościelnych i Archiwów Kościelnych oraz w Hanowerze w Ewangelickim Centrum Ksiąg Kościelnych⁸⁶. Jeśli chodzi o archiwa olsztyńskie to podkreślić należy, iż akta Kościoła Katolickiego skoncentrowane są w Archiwum Diecezji Warmińskiej. Kościół Katolicki wykazywał szczególną troskę o swój zasób archiwalny. Odmienne przedstawiała się sprawa w Kościele Ewangelickim. Kościół ten w Niemczech był Kościołem państwowym, najwyższe władze kościelne były również urzędem państwowym. Stąd zasobem archiwalnym Kościoła Ewangelickiego w zasadzie interesowały się władze państwowe, sam zaś Kościół nie troszczył się o swój zasób archiwalny. Po 1945 r. zasób akt Kościoła Ewangelickiego przejął Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie⁸⁷. Struktura wewnętrzną zespołów (zachowanych zresztą w stanie szcztątkowym) przedstawia się następująco: I — Parafia w ogólności, II — Kler w parafii, III — Parafianie, IV — Nabożeństwa i organizacje kościelne, V — Bractwa i organizacje kościelne, VI — Kościół parafialny, VII — Fundacje, VIII — Kościoły filialne, kaplice i ich majątki, IX — Plebania, X — Beneficja, XI — Służba kościelna, XII — Szkolnictwo, XIII — Klasztory, XIV — Działalność charytatywna.

68. Diecezja ewangelicka na Warmii (*Evangelische Diözese Ermlands*). Zespół zachowany w stanie szcztątkowym (122 j.a.). W poszczególnych woluminach posiada akta dotyczące okresu rządów nazistowskich. Sprawy dotyczą zagadnień ogólnych.

69. Parafia ewangelicka w Bażynach (*Kirche zu Basien*), 1876—1940, 1 j.a. Zespół zachowany w stanie szcztątkowym.

70. Parafia ewangelicka w Dąbrówce (*Kirche zu Dombrowken*), 1933—1935, 3 j.a. Zespół zachowany w stanie szcztątkowym. W poszczególnych woluminach posiada ogólne pisma z lat 1933—1935.

71. Parafia ewangelicka w Ełku (*Kirche — Superintendentur in Lyck*), 1857—1943, 3,5 m.b. Zespół zachowany w stanie szcztątkowym, zawiera akta dotyczące działalności duszpasterskiej, charytatywnej i oświatowej. Zespół przechowywany w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Białymstoku.

72. Parafia ewangelicka we Frydrychowie (*Kirche zu Friedrichsdorf*), 1933—1944, 3 j.a. Zespół zachowany w stanie szcztątkowym.

73. Parafia ewangelicka w Morażu (*Kirche zu Mohrungen*), 1804—1943. Zespół

⁸⁶ Stosownie do porozumienia między Archiwum Olsztyńskim (Państwowym) a biskupem drem T. Benschem z 1948 r. Archiwum Państwowe zbierało akta wzniań niekatolickich, natomiast akta Kościoła Katolickiego gromadziło Warmińskie Archiwum Diecezjalne.

⁸⁷ Akta wyznaniowe Kościoła Ewangelickiego zbierała również E. Sukertowa - Biedrawina, koncentrując je w Instytucie Mazurskim. W 1949 r. przekazała je do Archiwum Państwowego w Olsztynie.

zachowany w stanie szątkowym, w zakresie lat 1933—1943 zachowały się akta w poszczególnych woluminach dotyczących działalności duszpasterskiej.

Z uwagi na podległość okręgu (rejencji) białostockiej ósrodkowi władzy w Królewcu, dla działalności okupacyjnej nazistów ważne są również zespoły archiwalne znajdujące się w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie.

74. Rada Żydowska w Białymstoku (*Judenrat*), 1941—1943, 2 j.a. Zespół zachowany w stanie szątkowym, zawiera protokoły posiedzeń, zarządzenia i obwieszczenia Rady Żydowskiej.

75. Archiwum getta białostockiego, 1941—1943, 27 j.a. Zespół zachowany w stanie szątkowym, akta dotyczą życia ludności żydowskiej w okręgu białostockim oraz w samym Białymstoku, w szczególności ruchu oporu ludności żydowskiej.

* * *

Zasadniczą luką w archiwalnej bazie źródłowej okresu nazistowskiego w Prusach Wschodnich jest brak archiwaliów gospodarczych. Stąd, kto chce opracować historię Prus Wschodnich w latach 1933—1945 ze zdumieniem stwierdza, że dla dokładnego przedstawienia sprawy brak mu ważnych akt gospodarczych. Brak podstawowych materiałów dotyczących procesu industrializacji Prus Wschodnich, prowadzonej przez Ericha Kocho, brak materiałów dotyczących rozwoju rolnictwa, a przede wszystkim prób infiltracji gospodarczej ósrodka wschodniopruskiego na przyległe ziemie polskie, że wspomnieć elbłąską *Schichau Werft*, która przejęła Stocznice Gdańską już w okresie przedwojennym⁸⁸, lub infiltrację gospodarczą na teren województwa białostockiego, czego ilustracją było *Deutsch-Polnische Transport-Gesellschaft* w Prostkach, zajmujące się transportem ryb z jezior wschodniopruskich. To przedsiębiorstwo transportowe posiadało filie w Wirbałach, Hławie, Czy-mochach, Białymstoku, Suwałkach, Grodnie, a nawet w Dynaburgu⁸⁹. Stąd cały wysiłek zebrania materiałów zastępczych musi być skoncentrowany w dokumentacji archiwalnej. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie nie zdołało uchronić od zniszczenia ani jednego zespołu fabrycznego, czy gospodarczego z Prus Wschodnich z wyjątkiem akt podworskich (wielkich majątków ziemskich). Ale i te w znikomej części dotyczą okresu rządów nazistowskich⁹⁰. Jedynie Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku posiada szątki akt Towarzystwa Białostockiej Manufaktury z 1943 r. oraz Białostockiego Towarzystwa Elektrycznego również z 1943 r.⁹¹. Szątki te w minimalnym stopniu ilustrują proces niszczenia białostockiej gospodarki przez Ericha Kocho.

⁸⁸ Sformułowanie szwajcarskiego archiwisty Bruno Meyera, iż „kto chce opracowywać historię od połowy XIX wieku, ten musi opanować archiwalia gospodarcze” (*Der Archivar*, 1959, H. 2, s. 85) jak najbardziej zastosować trzeba do działalności nazistów w Prusach Wschodnich. Zagadnienie jest jeszcze o tyle skomplikowane, że w początkach industrializacji, jeśli nie ma akt fabrycznych, to znaleźć można ich namiastki w aktach administracji ogólnej. Tego rodzaju źródła jednakże od początku XX wieku zanikają, ponieważ dzisiejsza gospodarka jest gospodarką anonimową, a urzędy administracji ogólnej zjawiska gospodarcze uważają za zjawiska normalne, nie wymagające specjalnego zainteresowania. Stąd konieczność sięgania bezpośrednio do akt gospodarczych (fabrycznych). Brak zaś tego rodzaju akt zmusił Archiwum Olsztyńskie do zbierania zastępczych materiałów dokumentacyjnych.

⁸⁹ Zagadnienia te można postawić w oparciu o akta nadzoru policji przemysłowej w poszczególnych zespołach archiwalnych WAPO.

⁹⁰ Zagadnienia gospodarcze zachowane są częściowo w działach osobistych poszczególnych właścicieli latyfundiów.

⁹¹ A. Filonik, *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Białymstoku*, s. 11.

B. WŁADZE CENTRALNE III RZESZY

Ze względu na stan zachowania się materiałów archiwalnych władz Prus Wschodnich informacja archiwalna musi objąć również i zasób archiwalny władz centralnych III Rzeszy.

— Biuro Prezydenta Rzeszy (*Präsidentalkanzlei*) znajduje się w Centralnym Archiwum Niemieckim w Poczdamie oraz częściowo w Archiwum Federalnym w Koblencji.

— Kancelaria Rzeszy (*Reichskanzlei*). Również ten zespół jest rozbity między archiwa w Poczdamie i Koblencji.

— Pruska Rada Ministrów (*Preussisches Staatsministerium*). Zespół rozbity jest między Niemieckie Centralne Archiwum w Merseburgu, Tajne Archiwum Pruskie w Berlinie — Dahlem, Archiwum Federalne w Koblencji oraz Archiwum Państwowe w Hanowerze.

— Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (*Reichsministerium des Innern*). Zespół w przeważającej części znajduje się w Niemieckim Archiwum Centralnym w Merseburgu, w Archiwum Federalnym w Koblencji, Tajnym Archiwum Pruskim w Berlinie — Dahlem oraz w *Document Center* w Berlinie — Zehlendorf.

— Niemiecki Sejm Samorządowy (*Deutscher Gemeindegtag*). Zespół przechowywany jest w Archiwum Federalnym w Koblencji.

Aparat siły, jaki został zorganizowany przez Himmlera po jego nominacji na ministra spraw wewnętrznych w 1943 r., wymaga osobnego omówienia⁹². Przede wszystkim dlatego, że nie można przeprowadzić w nim podziału na władze państwowe oraz na władze, które były tylko na usługach SS.

— Główny Urząd Policji Porządkowej (*Hauptamt d. Ordnungspolizei*). W Archiwum Federalnym znajdują się akta personalne, w Archiwum w Aleksandrii koło Waszyngtonu akta organizacyjne, a w *Document Center* w Berlinie — Zehlendorf — akta biura szefa policji porządkowej Daluge.

— Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*). Zespół ten rozbity jest między archiwa w Koblencji, Aleksandrii i w Poczdamie.

— Komisarz Rzeszy do Spraw Umocnienia Niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*). Zespół rozbity jest między archiwa w Koblencji oraz w *Document Center* w Berlinie — Zehlendorf. Posiada materiały dotyczące listy narodowościowej, wyłączeniowe gospodarstw ziemskich oraz planów osadnictwa niemieckiego na terenach polskich przyłączonych do Rzeszy⁹³.

— Niemieckie Towarzystwo Przesiedleńcze (*Deutsche Umsiedlungs-Treuhandgesellschaft mbH*). Zespół archiwalny tego tworu Komisarza Rzeszy do Spraw Umoc-

⁹² Ministerstwo Spraw Wewnętrznych posiadało trzy grupy jednostek organizacyjnych.

Departamenty: Z — budżetowo-gospodarczy; P — personalny; I — organizacyjny; IR — cywilnej obrony Rzeszy; II — administracji ogólnej; III — policji weterynaryjnej; IV — zdrowia i opieki społecznej; V — nadzoru nad samorządem; VI — spraw narodowościowych, granicznych, mniejszości narodowych, archiwistyki, fundacji i geodezji; VII — kultury fizycznej.

Podporządkowane: I — Kierownika SS i szefa policji (*Der Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei im Reichsministerium des Innern* a) Urząd Główny Policji Porządkowej, b) Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, c) Urząd Główny Gospodarczy Policji; II — kierownika Służby Pracy (*Der Reichsarbeitsführer*).

Podległe: I — Sąd Administracyjny Rzeszy (*Reichsverwaltungsgericht*); II — *Reichssippenamt* (Urząd Obyczajowy Rzeszy); III — Urząd Zdrowia Rzeszy (*Reichsgesundheitsamt*); IV — Archiwum Rzeszy (*Reichsarchiv*); V — Urząd Kartograficzny (*Reichsamt für Landesaufnahme*).

⁹³ F. Facius, *Das Bundesarchiv*, ss. 65—66.

niania Niemczechy rozbity jest między archiwa w Koblencji, Poczdamie, Poznaniu oraz w Aleksandrii koło Waszyngtonu.

— Niemiecka Placówka Repatriacyjna (*Volksdeutsche Mittelstelle*) powstała w czerwcu 1941 r. z instytucji partyjnej, przekształcona potem w urząd główny SS (*SS-Hauptamt*) i podporządkowana Himmlerowi. Główna część zespołu znajduje się w *Document Center* w Berlinie — Zehlendorf, resztki w Archiwum w Koblencji. Akta dotyczą spraw przesiedlenia ludności niemieckiej.

— Niemiecki Instytut Zagraniczny (*Deutsches Auslands-Institut*) nadzorowany przez Niemiecką Placówkę Repatriacyjną, zajmował się mniejszościami niemieckimi za granicą. Zespół rozproszony jest między archiwa w Koblencji i w Aleksandrii koło Waszyngtonu.

— Główny Urząd Przesiedleńczy SS (*SS-Rasse- und Siedlungshauptamt*). Zespół rozbity jest między archiwa w Koblencji i *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf⁹⁴.

— Ministerstwo Oświaty, Wychowania i Nauki (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*). Zespół rozproszony jest między archiwa w Poczdamie, Koblencji, Berlinie-Dahlem, oraz *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf.

— Ministerstwo Propagandy (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*). Zespół rozproszony jest między archiwa w Poczdamie, Koblencji, Berlinie-Dahlem, *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf, a akta dotyczące spraw wschodnich w *Yiddish Scientific Institute* w Nowym Jorku⁹⁵.

— Ministerstwo Sprawiedliwości (*Reichsjustizministerium*). Zespół rozbity jest między archiwa w Poczdamie, Koblencji i Bonn.

— Sąd do Spraw Gospodarstw Dziedzicznych (*Preussisches Landeserbhofgericht*). Sąd ten był instancją drugą dla spraw spornych związanych z tworzeniem gospodarstw dziedzicznych. Przechowywany jest w Archiwum Federalnym w Koblencji.

— Ministerstwo Finansów (*Reichsfinanzministerium*). Zespół rozbity jest między archiwa w Bonn, Koblencji, Poczdamie, Berlinie-Dahlem (przede wszystkim w zakresie gospodarki finansowej na terenach zajętych w Polsce).

— Pruskie Ministerstwo Finansów (*Preussisches Finanzministerium*). Większość akt dotyczących sytuacji gospodarczej Prus Wschodnich w latach 1933—1945 znajduje się w Archiwum Federalnym w Koblencji.

— Ministerstwo Gospodarki (*Reichswirtschaftsministerium*) posiadało bardzo rozbudowany aparat⁹⁶. Zespół rozproszony jest między archiwa w Poczdamie, Koblencji, Berlinie-Dahlem, *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf. Większość akt dotyczących polityki gospodarczej po 1939 r. znajduje się w Archiwum Federalnym w Koblencji.

— Urząd Statystyczny (*Statistisches Reichsamt*). Zespół posiada ważne materiały statystyczne gospodarki wojennej. Materiały rozproszone są między archiwa w Aleksandrii, Koblencji i Poczdamie.

— Urząd Odbudowy (*Reichsamt für Wirtschaftsausbau*). Urząd przygotowujący III Rzeszę do wojny oraz ustalający rozbudowę przemysłu zbrojeniowego. Zespół przechowywany w Archiwum Federalnym w Koblencji.

⁹⁴ Ibidem, s. 68.

⁹⁵ *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin-Dahlem*, Bd. 2, Zentralbehörden-Sammlungen, Berlin 1967, s. 319.

⁹⁶ Zakresem spraw gospodarczych zajmowały się różne władze centralne:

I. Pełnomocnik dla Planu Gospodarczego (*Der Beauftragte für den Vierjahresplan* — H. Göring); II. Minister Pracy (*Reichsarbeitsminister*); III. Komisarz Rzeszy dla Spraw Mieszkańczych (Ley); IV. Minister Gospodarki (Funk); V. Minister Rolnictwa i Wyżywienia; VI. Wielki Łowczy; VII. Minister Komunikacji.

— Towarzystwo Południowo-Wschodniej Europy (*Südosteuropa-Gesellschaft e.V.*) posiadające swą siedzibę w Wiedniu. Zajmowało się rozbudową polityki gospodarczej tzw. Wielkich Niemiec. Zespół przechowywany w Archiwum Federalnym w Koblencji.

— Izba Gospodarcza Rzeszy (*Reichswirtschaftskammer*). Zespół rozbity między archiwa w Koblencji i *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf.

— Ministerstwo Uzbrojenia (*Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*). Ministerstwo posiadało bardzo rozbudowany aparat⁹⁷. Zespół rozbity między kilka archiwów. Największa część w Archiwum Federalnym w Koblencji; drobne części w Archiwum w Poczdamie i Berlinie-Dahlem.

— Organizacja Todt (*Organisation Todt*). Zespół rozbity między archiwa w Koblencji i Korneliemünster.

— Ministerstwo Rolnictwa i Wyżywienia (*Ministerium für Ernährung und Landwirtschaft*). Zespół rozbity między archiwa w Poczdamie, Berlinie-Dahlem oraz Koblencji.

— Kierownictwo Związku Chłopskiego (*Reichsnährstand = Reichsbauernführer*). Zespół ważny z uwagi na szczątkowe zachowanie się akt powiatowych zarządów Związku Chłopskiego (*Kreisbauernschaft*)⁹⁸. Zespół rozbity między archiwa w Poczdamie, Berlinie-Dahlem, Koblencji oraz w Aleksandrii.

— Urząd Leśny (*Reichsforstamt*). Zespół rozproszony między archiwa w Poczdamie i Koblencji.

— Ministerstwo Pracy (*Reichsarbeitsministerium*). Zespół rozproszony jest między archiwa w Berlinie-Dahlem oraz w Koblencji⁹⁹.

— Zbiór akt wojskowych znajduje się przede wszystkim w Archiwum w Aleksandrii, część znajduje się w Archiwum Federalnym w Koblencji (*Militärarchiv Korneliemünster*), między innymi kroniki wojenne, zbiór map dotyczących kampanii wrześniowej w Polsce, akta poszczególnych oddziałów wojskowych¹⁰⁰.

— Narodowo-Socjalistyczna Partia Robotników Niemieckich (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei = NSDAP*). Materiały archiwalne NSDAP znajdują się w większości w *Document Center* w Berlinie-Zehlendorf oraz w Archiwum w Aleksandrii. Część akt partyjnych NSDAP przechowywana jest w Archiwum Federalnym w Koblencji¹⁰¹.

⁹⁷ Zakres tego Ministerstwa (potocznie nazywanego zakresem ministra Rzeszy Speera) obejmował: Ministerstwo Uzbrojenia i Amunicji; Inspektorat Dróg Publicznych; Inspektorat Gospodarki Wodnej; Pełnomocnik Gospodarki Budowlanej; Inspektor Budowlany Berlina.

⁹⁸ Minister Rolnictwa i Wyżywienia był równocześnie kierownikiem Związku Chłopskiego (*Reichsbauernführer*). Ujmowano ten związek jako część składową Urzędu Wyżywienia Rzeszy (*Reichsnährstand*). Szczegóły organizacyjne *Reichsnährstand* podano w ustawie z 8 XII 1933 r. (*Reichsgesetzblatt*, s. 1060) oraz w ustawie z 27 VIII 1939 r. (*Reichsgesetzblatt*, s. 1495). Podlegały mu sprawy produkcji rolnej i wyżywienia, prawa chłopskiego, osadnictwo, kredyt rolny, oddłużenie rolnictwa, hodowla oraz zarządzanie państwowymi gospodarstwami rolnymi (domenami państwowymi).

⁹⁹ F. Facius, *Wirtschaft und Staat. Die Entwicklung der staatlichen Wirtschaftsverwaltung in Deutschland vom 17. Jahrhundert bis 1945*, Boppard am Rhein 1949, ss. 62—176.

¹⁰⁰ F. Facius, *Das Bundesarchiv*, ss. 97—113.

¹⁰¹ Ibidem, ss. 117—120.

THE ARCHIVAL SOURCES FOR THE HISTORY OF EAST PRUSSIA
IN THE NAZI PERIOD IN THE YEARS 1933—1945

SUMMARY

The estimation of archival sources was based chiefly upon the collection of documents in the State Provincial Record Office in Olsztyn. But considering the state of the source base, the information was given in two main aspects: the general information about the source situation for the mentioned period, and describing the particular groups of archival sets (archival information). It is necessary to seize all the documents because of the collections of contemporary documents being in Olsztyn Record Office as well as of considerable outer and inner lacks in the archival resources.

The first part of the work contains the characteristic of general state of the document stock of the state, military, and party (NSDAP) administration and of other organizations. The basic and typical feature of archival stock of Nazi administration is its scattering all over the world, from California, Moscow, Jerusalem to New York. This scattering is a result of protecting action of the archival service of the Allies, because on the base of Nazi documents, they were going to carry on further policy towards Germany. German documents were to supply particular information about inner situation in Germany. There are two main centres of documents' stock of East Prussia, they are: the State Record Office in Olsztyn, and the State Record Office in Göttingen (Staatliches Archivlager). The archival materials which passed directly from actual document production of Nazi administration to the State Record Office in Królewiec (Königsberg) were municipal documents, war chronicles and records of the inquiry of court martials and field court martials. But they were residual materials only. The other feature of archival stock from the Nazi period is that there are considerable lacks caused by the instructions of the minister of Home Affairs of October 12th, 1944, ordering to annihilate important records which could be useful for invading the German territory allied forces. The ordered evacuation of different offices from East Prussia caused the further loss of records. The evacuation ways of the Province offices led to the middle and west part of Germany. At last, the total character of the Nazi State caused the scattering of records of other organizations. The documents of SPD from Królewiec (Königsberg) were found in Stockholm, the documents of religious communities were annihilated for fear on interference of the authorities of the Third Reich.

The archival information was divided into information concerning the record resources of East Prussian authorities and the central ones. The arrangements of subject matter in the each archival set concern various groups of sets of all grades of administration. The first one was the information about sets of provincial authorities (so called *Mittelstufe* = the chief president of the province and regency). Yet, the most important source of documents were the sets of starost's offices (German: *Landratamt* or *Kreisamt*). Basing on the principle of the unity of the set, the starost's offices are a complex of records embracing the domain of the State tasks as well as municipal and charged ones. The result was that the structure of the sets was based on the system of „*Landratamts*” of 1943. The municipal sets are the next group of records. The group of these records is important too, because it contains documents of police authorities of particular towns, either. The structure of these sets was based on the system of municipal administration of 1940. The sets of administration of justice make the next group of records. We must say that the records of the proceedings were rather little exploited. And yet the judicial documents show every day life of people in the Third Reich very well and also the scope of so called pressure connected with people's outlook on life and ideological indoctrination. The grounds records make the most numerous group of records of judicial sets. The group of notarial documents is also a supplement to the judicial records. The documents of religious communities are quite different. The arrangement of record sets of the central authorities of the Third Reich and quoted places where they are kept close the archival information.